

σύνδεσμον μὲ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, καὶ ἀνασύρει ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ἱστορίας τὰς ρίζας τῶν θεσμῶν, τοὺς ὁποίους παρακολουθεῖ εἰς τὴν σύγχρονόν των ἐμφάνισιν, κατ' ἐξοχὴν εὐαίσθητος εἰς τὴν κλήσιν τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης.

Ὁ Δημήτριος Παππούλιας ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος εἰσαγαγὼν εἰς τὴν χώραν μας τὸ νεώτερον πνεῦμα τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον ἡρμηνεύετο μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν του ὡς δόγμα, δηλαδὴ κατὰ μίαν νοοτροπίαν ραθύμου ἀπλουστεύσεως, ὡς ἰσχύον δίκαιον. Τὸ φεγγοβόλημα τοῦ Καλλιγᾶ δὲν εἶχεν ἀφήσει, φεῦ, ἀναλαμπάς. Μαθητὴς τοῦ Λουδοβίκου *Mitteis*, ὁ ὁποῖος διέσπασε τὴν μονολιθικότητα τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου μὲ τὸν ρομαντικὸν του ὄραματισμὸν τῆς ἐνότητος τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου καὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ διὰ τὸν σύγχρονον κόσμον, ὁ Παππούλιας κατέλιπεν ἐνωρὶς τὸν κόσμον τοῦτον καὶ δὲν ἐπρόφθασε νὰ ἀποδώσῃ, πέρα τῆς κραυγῆς του ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς σημασίας τοῦ ἐθίμου, τὸ ἔργον ποὺ τὸ ἔθνος ἐδικαιοῦτο νὰ ἀναμένῃ ἀπὸ αὐτόν. Ἡμποδίσθη ἄλλωστε εἰς τὰ πρῶτα του βήματα ἀπὸ τὸ συντηρητικὸν νομικὸν κλίμα ποὺ ἐπικρατεῖ πάντοτε εἰς τὰς ἀδιαμορφώτους καὶ διὰ τοῦτο ἐκφοβισμένας κοινωνίας.

Ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος παρέλαβε καὶ αὐτὸς τὴν λαμπάδα τοῦ ἱστορικοῦ διαφωτισμοῦ τῆς Δύσεως διὰ νὰ προχωρήσῃ ταχέως εἰς τὴν βαθεῖαν σύνθεσιν τοῦ δικαίου μὲ τὴν καθημερινήν, τὴν ἐξελισσομένην, τὴν ἀνατρέπουσαν εὐκόλως θεσμοὺς καὶ ἰδεολογίας, κοινωνικὴν ζωὴν.

I.

Ἡ μοῖρα ἠθέλησεν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν δύο διδασκάλων μου νὰ ἀκολουθήσω τὴν ἰδίαν ὁδόν. Ἠρξισα ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸν καὶ ἰδίως τὸ βυζαντινὸν δίκαιον ἐξετάζων αὐτὸ ὄχι ὡς δόγμα, ἀλλὰ ὡς σταθμὸν ἐξελίξεως τῶν θεσμῶν. Καὶ εἶναι τὸ βυζαντινὸν δίκαιον σταθμὸς ἐξελίξεως βαρυσήμαντος, ὁρόσημον συνθέσεως καὶ ἀναδημιουργίας, συγκρητισμὸς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως ὑπὸ τὴν δημιουργικὴν πνοὴν τοῦ αἰωνίου Ἑλληνισμοῦ. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία ἐκρήμνισε, μετὰ τὸν *Rudolf von Jhering*, τὴν πίστιν εἰς τὴν νομογονίαν, εἰς τὴν ἀπαρχὴν τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸν κανόνα, ἐξερχόμενον ἔτοιμον ἀπὸ τοὺς ἱεροφάντας τῆς πρώτης κοινωνίας, ἐκκυριόρησε πλέον σήμερον. Τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, ὅπως ἐξητάσθη ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἱστορικονομοδιδασκάλους τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰῶνος, ἀπὸ τοὺς *Bonfante* καὶ τοὺς *Koschaker* καὶ τοὺς *Collinet* (ἐξ ὧν οἱ δύο πρῶτοι μὲ ἐτίμησαν διὰ τῆς φιλίας των, ὁ δὲ τελευταῖος ὑπῆρξεν ὁ χειρουργήσας με διδάσκαλος ἐν Παρισίοις), ἀλλὰ καὶ τόσους ἄλλους, μᾶς ἀποδεικνύει ὅτι, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερον, τὸ δίκαιον ἔχει πολυμερῆ, ἀλλὰ καὶ περιπτωσιακὴν

ἀφειτηρίαν. "Ολοι αἱ ρυθμίσεις του δὲν καταλήγουν εἰς κανόνας. Μόνον ὅταν ἡ κοινωνικὴ συνείδησις μιᾶς ἐποχῆς ὀδηγηθῆ εἰς τὴν πίστιν περὶ τοῦ δέοντος κοινωνικοῦ καταναγκασμοῦ, ἡ ἐξουσία κατοχυρώνει τὸν θεσμόν πὸν ἐνσαρκώνει τὸν καταναγκασμὸν αὐτόν. "Όταν ὁ θεσμός δὲν ἔχη δημιουργηθῆ προηγουμένως εἰς τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν, παραμένει κατασκευὴ τοῦ νομοθέτου, ἄνευ μακροπνύου ἀξίας. Ποίαν τύχην ἔχουν, διὰ τὰ ἀναφέρω δύο μόνον παραδείγματα, τὸ πλέγμα τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν ἀπεργιῶν, εἰδικώτερον τῆς ἀπαγορεύσεως πὸν ἀναγράφεται εἰς πολλὰ Συντάγματα τῆς ἀπεργίας τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων; Καὶ ποία ὑπῆρξεν ἡ μοῖρα τῶν διατάξεων περὶ προστασίας τοῦ ἐπισήμου γάμου, ὅταν εἰς τὴν διαδρομὴν τῶν αἰῶνων ἐνεφανίζετο παρ' αὐτόν ὡς ἀδυσώπητον κοινωνικὸν φαινόμενον ὁ ἐλεύθερος ἢ ὁ χαλαρὸς γάμος ἢ ἡ παλλακεία, δείγματα παρακμῆς κατὰ τοὺς παραδοσιακοὺς, σήμαντρα χειραφετήσεως κατὰ τοὺς μεταρρυθμιστάς; Καὶ ὑπάρχουν πάντοτε παραδοσιακοὶ καὶ μεταρρυθμισταί, συναρτώμενοι σνηθηέστατα εἰς ἐναλλασσόμενον πλέγμα ἀλληλοεξαρτωμένων φανατισμῶν.

"Ότι ἡ ἐξέλιξις εἶναι ὁ κανὼν εἰς τὴν ζωὴν τῶν κοινωνιῶν, δὲν ἠμπορεῖ πλέον νὰ ἀμφισβητηθῆ. Τοῦλάχιστον ἀπὸ ὅσους θέλουν νὰ βλέπουν τὰ πράγματα ὅπως εἶναι. Ἡμποροῦν οἱ στοχασταὶ νὰ θέλουν νὰ συνδέσουν τὴν παράδοσιν μὲ τὴν μεταρρυθμισιν, ρίπτοντες ἄλλοι μὲν τὸ βᾶρος εἰς τὴν παράδοσιν, ἄλλοι δὲ εἰς τὴν μεταβολήν. Ἡ ἄποψις τοῦ Stammler, καθ' ἣν μεταβάλλεται ἡ οὐσία τῶν θεσμῶν, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς οἰκονομικῆς — διατὶ ὄχι τῆς κοινωνικῆς; — ἐξελίξεως, ἐνῶ μένουσιν ἀναλλοίωτοι αἱ μορφαὶ των, ρίπτει τὸ βᾶρος εἰς τὴν παράδοσιν. Ἡ ἐλευθέρα ἐρμηνεία τοῦ δικαίου προσανατολίζεται περισσότερον πρὸς τὴν μεταβολήν. Ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος ἐκνύνη μεταξὺ τῶν δύο προτιμήσεων. Καὶ τὰς συνέδεσε μὲ τὴν διαμόρφωσιν μιᾶς ρεαλιστικῆς μετασταμμεριανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου.

Ἄλλὰ ἡ ἐξέλιξις δὲν σταματᾷ. Αἱ μορφαὶ πὸν προσλαμβάνει ἐκάστοτε εἶναι σταθμοί. Καὶ ἂν οἱ σταθμοὶ αὐτοὶ ἐκδηλώνωνται μὲ κάποιαν βραδύτητα εἰς τὸ δίκαιον, εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν εἶναι φευγαλέαι πολλάκις εἰκόνες. Ἡ ἐπιτάχυνσις τοῦ ρυθμοῦ τῆς ἱστορίας εἶναι εἰς τὸ βάθος μία δαιμονιώδης ἐναλλαγὴ εἰς τὰ θεμέλια τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐναλλαγὴ ὀφειλομένη εἰς τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον, εἰς τὴν τεχνικὴν ἐξέλιξιν, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν πάσης φύσεως μέσων ἐπικοινωνίας, εἰς τὴν ὥσμωσιν πὸν ὑπάρχει μεταξὺ τῶν λαῶν τοῦ ἰδίου πολιτισμοῦ καὶ μεταξὺ τῶν πολιτισμῶν ἀκόμη, εἰς τὴν ριζικὴν μεταβολήν τῆς ψυχολογίας τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐπακόλουθον αὐτῆς δημιουργίαν νέων ἰδανικῶν ἐν σχέσει μὲ τὴν ζωὴν του.

Αἱ ἀξίαι τοῦ πολιτισμοῦ ἀναπροσαρμόζονται ἢ θνήσκουν. Θνήσκουν ὅταν οἱ ἄνθρωποι δὲν φροντίζουσιν νὰ τὰς ἀναπροσαρμόσουν. Ὅποιος ὀμιλεῖ περὶ αἰωνίων ἀξιῶν πρέπει νὰ ἔχη ὑπ' ὄψιν του ὅτι ἡ αἰωνιότης εἶναι συνάρτησις τῆς διαρκοῦς

προσαρμογῆς πρὸς τὰς συνθήκας τῆς ζωῆς. Τὸ ὄνειρον τοῦ J.-J. Rousseau περὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀγρίου ἀνήκει εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ μύθου.

Τί γίνεται ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς τὸ βραδυκίνητον δόγμα τοῦ δικαίου; Ἡ πραγματικότητα εἶναι ἰσχυροτέρα ἀπὸ τὰ δόγματα. Τὸ δρᾶμα τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συστημάτων συνίσταται ἀκριβῶς εἰς τὸ ὅτι, παγιούμενα ἐπ' ὀλίγον, παραμελοῦν τὴν ἀλήθειαν αὐτήν. Ἐξ ἄλλου ἡ πραγματικότητα δὲν εἶναι τόσον εὐκόλον νὰ διαπιστωθῇ. Καὶ ἡ ἀνάλυσις τῶν αἰτίων πὸν ὀδηγοῦν εἰς τὰς ἐξελίξεις τῆς εἶναι ἔργον ἐκτάκτως δυσχερές. Τὸ δόγμα ἐλάχιστα βοηθεῖ εἰς τὴν ἀναζήτησίν τῆς. Διότι τὸ δόγμα εἶναι αὐταρκες. Δημιουργεῖ τὴν ἰδικήν του λογικὴν. Καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια τοῦ λογικοῦ οἰκοδομήματος, πὸν ἀνεγείρει, τὸ παρασύρει εἰς τὴν πεποιθήσιν τῆς παντοδυναμίας του. Ἡ ἱστορικοκοινωνικὴ ἀντιμετώπισις τῶν θεσμῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου πεῖθει ἐν τούτοις περὶ τῆς σχετικότητος τῆς παντοδυναμίας αὐτῆς. Καὶ ἡ ἀναγνώρισις αὐτῆς τῆς σχετικότητος ὡθεὶ — πρέπει νὰ ὡθῇ — τὸν ἐρευνητὴν εἰς τὴν ἀμφιβολίαν. Καὶ ἀκόμη εἰς τὴν διερεύνησιν τῶν πιθανοτήτων τῆς ἐξελιξεως. Μία ὀλόκληρος νέα ἐπιστήμη ἀσχολεῖται μὲ τὰς πιθανότητας αὐτάς, ἡ μελλοντολογία, ὡς πρὸς τὴν ὁποίαν ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ παραπέμψω εἰς τὴν μελέτην μου, Ὁ Ἔρασμος καὶ τὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ μας («Παρασσὸς» IB', σελ. 47 ἐπ.). Εἶναι φυσικὸν μὲ τὴν διαδικασίαν αὐτὴν τὸ δόγμα νὰ ὑφίσταται κλονισμὸν καὶ νὰ ἀναζητῇ στηρίγματα διὰ τὴν ἐπιβίωσίν του. Ποῖα εἶναι τὰ στηρίγματα αὐτά;

Δὲν ἐνδιαφέρει τὸ θεμέλιον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίχθη εἰς τὸ παρελθὸν τὸ δόγμα. Ἡ θύελλα τοῦ παρόντος παρέσυρε τοῦ παρελθόντος τὰ θεμέλια. Τὸ δίκαιον ἔπαυσε νὰ εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς ζωῆς. Καὶ μετεβλήθη εἰς τὸ σχῆμα πὸν ἐπικαλύπτει ἀλλὰ δὲν ἀπορροφᾷ τὴν ζωὴν. Ἀπέναντι μάλιστα τοῦ δικαίου ἡ ζωὴ ἐγείρει ἐν ἄλλο οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἔχει καὶ αὐτὸ τὰς ἀξιώσεις του. Εἶναι ὅ,τι ἀποκαλεῖται τὸ μὴ δίκαιον, τὸ ὁποῖον διεκδικεῖ τὴν θέσιν τοῦ δικαίου, δημιουργοῦν νέας πηγὰς αὐτοῦ, ἐκφευγούσας κατ' οὐσίαν τῶν διαδικασιῶν του. Εἰς οὐδὲν μεταβάλλει τὰ πράγματα ἡ ὀψιγενὴς προσπάθεια τοῦ δικαίου νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰς πηγὰς αὐτὰς ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς πηραζούσας ἐξ ἰδικῆς του ἐξουσιοδοτήσεως. Εἶναι ἡ κοινωνικὴ συνείδησις, ἡ ὑποκαθιστώσα βαθμηδὸν τὸ δόγμα καὶ κινουμένη πέρα τοῦ κανόνος τοῦ νόμου, τὸν ὁποῖον ἀγροεῖ πολλάκις ἢ καὶ σαφῶς παρακάμπει, χωρὶς νὰ διέρχεται κἂν διὰ τοῦ δικτύου τῆς ἐρμηνευτικῆς διαδικασίας. Εἶναι ἡ Δίκη τῶν ἀρχαίων πὸν ἀπορροφᾷ τὴν Θέμιν. Εἶναι ἡ Φιλότης τοῦ Ἀριστοτέλους πὸν ἀποτελεῖ τὴν ἄλλην δυνατότητα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, παρὰ τὴν Δίκην. Ὁ Domat, φορεὺς τῆς ιδέας τῆς παντοδυναμίας τοῦ δόγματος πὸν προοιόνιζε τὴν μεταγενεστέραν πίστιν ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι ἡ ὀλοκληρωμένη μορφή τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀπεφαίνετο ὅτι («ἡ φιλότης δὲν ρυθμίζεται ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς νόμους»). Ἄλλ' οἱ Παππούληδες καὶ οἱ Τριανταφυλλό-

πουλοι ἤρχισαν νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἀκαμψίαν αὐτήν. Καὶ ἡ σύγχρονος ζωὴ τὴν ἐλύγισεν ὀριστικῶς.

Δύο εἶναι αἱ ἐκδηλώσεις τῆς ἀπαμβλύνσεως αὐτῆς τῆς παντοδυναμίας τοῦ δόγματος. Καὶ αἱ δύο συνδέονται πρὸς τὰς κοινωνικὰς μεταβολάς, αἱ ὁποῖαι διαπιστοῦνται καθ' ἡμέραν ἐναργέστερον εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον. Καὶ αἱ δύο ἔχουν τὸν ἀντικτυπὸν των εἰς τὸ δίκαιον, ἀλλὰ καὶ αἱ δύο ἀποκαλύπτουν ὅτι τὸ δίκαιον δὲν εἶναι παρὰ φαινόμενον τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὴν τυπικὴν ἐπικάλυψιν τῆς ὑποδομῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῆς ὁποίας τὴν διαμόρφωσιν ἐπηρεάζει ἕν τιμι μέτρῳ, λόγῳ τῆς παραδόσεως πρὸς δημιουργεῖ, ἀλλὰ καὶ τῆς ὁποίας ὁ δυναμισμὸς τελικῶς παρασύρει κάθε φραγμὸν τοῦ δικαίου. Εἰς τὴν ὑποδομὴν αὐτὴν ἐπέρχονται αἱ μεταβολαὶ τὰς ὁποίας ἐπεσήμανα, καὶ διὰ τὰς ἐκδηλώσεις τῶν ὁποίων θὰ ἀσχοληθῶ περαιτέρω λεπτομερέστερον.

II.

Ἡ πρώτη ἐκδήλωσις εἶναι ἡ διάσπασις τοῦ δικαίου. Ἡδη ὁ Οὐλπιανὸς ἀπεφαίνετο ὅτι ἡ *summa divisio* τοῦ δικαίου εἶναι ἡ διάκρισις εἰς δημόσιον καὶ ἰδιωτικόν. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἀναφέρεται εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς Πολιτείας, τὸ δὲ δεύτερον εἰς τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα.

Ἡ διάκρισις εἶναι τυπικὴ, ἀναφέρεται εἰς τὴν κατάταξιν τῶν θεσμῶν καὶ ὄχι εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ δικαίου. Ἀπὸ τὴν ρωμαϊκὴν αὐτὴν ἀντίληψιν ἐπήγασεν ὁ μακροχρόνιος σύνδεσμος τῆς νομικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ κανόνος δικαίου. Οὐδεὶς ὑπάρχει γενικὸς παραδεκτὸς ὀρισμὸς τῆς οὐσιαστικῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου. Ἡ ἑλληνικὴ σκέψις, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἀδυναμίας ἀντικειμενικῆς ἀναζητήσεως τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου, ἐξεφηνε πάντοτε πρὸς τὰ ὄρια τῆς ἠθικῆς. Ὅταν οἱ Ῥωμαῖοι ἔλεγον ὅτι *jus est ars boni et aequi*, παραλαμβάνοντες ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τὴν διατύπωσιν, ἀνεφέροντο κατ' ἀνάγκην εἰς τὸ δέον, εἰς τὸ τί πρέπει νὰ εἶναι τὸ δίκαιον, ἐνῶ ὁ ρωμαϊκὸς δογματισμὸς, ὅπως καὶ ὁ διάδοχός του, ὁ εὐρωπαϊκός, μὴ δυνάμενος νὰ ἀποφανθῇ μετὰ βεβαιότητος περὶ τοῦ δέοντος, ἀνεφέρετο εἰς τὸ δίκαιον ὡς εἰς σύνολον κανόνων, εἰς θεσμούς, πρᾶγμα ἐντελῶς διαφορετικόν. Ἔμενεν ἄλτων τὸ δίλημμα τοῦ Πλωτίνου: Ἐπιθυμοῦμεν τὸ ἀγαθὸν ἐπειδὴ εἶναι ἀγαθόν, ἢ εἶναι ἀγαθὸν ἐπειδὴ τὸ ἐπιθυμοῦμεν;

Εἶναι περιττὴ ἡ ἀναζήτησις τῆς οὐσίας τοῦ δικαίου εἰς τοὺς διαφόρους ὀρισμούς, διότι οὗτοι καὶ ἀπειροπληθεῖς εἶναι καὶ παρὰ ταῦτα γλιστροῦν ἔξω τῆς οὐσίας, ἀπηχοῦντες ἕκαστος τὰς φιλοσοφικὰς τοῦ δημιουργοῦ ἢ τῶν δημιουργῶν του ἀντιλήψεις. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ ὅμως νὰ ἀναφέρω τὸν ὀρισμὸν εἰς τὸν ὁποῖον κατέληξα ἐγώ, κινούμενος ἀπὸ τὴν ἀφετηρίαν — ἠθικὴν καὶ αὐτήν, ἀλλὰ στηριζομένην εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν καὶ ὄχι εἰς τὸ δόγμα — ὅτι τὸ δίκαιον στηρίζεται εἰς τὸ κοινωνικὸν αἴτημα

τῆς ἐπιδιώξεως τῆς ἰσότητος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ διαμορφώνεται εἰς σειρὰν μηχανισμῶν ποὺ ὑποβοηθοῦν τὴν μείζονα ἐπιβολὴν τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ. Καὶ νὰ ἀναφέρω τὸν ὄρισμὸν αὐτόν, ποὺ ἔχει διατυπωθῆ ὑπὸ διετίας εἰς τὰ «Μαθήματά» μου ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου :

«Δίκαιον εἶναι σύνολον θεσμῶν ποὺ ἀναγνωρίζονται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν ὠρισμένης ἐποχῆς καὶ ὠρισμένης περιοχῆς ὡς ἀπαραίτητοι, καθ' ὃ δυνάμενοι νὰ βοηθήσουν τὴν σύνθεσιν τῶν ἀξιώσεων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τῶν δογμάτων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν συμφερόντων τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων ἐπὶ τῷ τέλει τῆς ἄρσεως τῶν ἀντιθέσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῆς κατοχυρώσεως τῆς συνυπάρξεως τῶν ἐν κοινωνίᾳ βιούντων ἀνθρώπων καὶ τῆς ἠθικῆς, ποιητικῆς καὶ οἰκονομικῆς καλυτερεύσεως τῆς τύχης των.

»Θεσμῶν ποὺ, ἀναγνωρίζοντες τὴν πραγματικότητα τῆς ἀνισότητος εἰς τὴν ζωὴν, φωτίζονται ἀπὸ τὸν πόθον τῆς ἰσότητος, κατοχυρουμένης, κατὰ τὸ δυνατόν, διὰ τῆς ἐλευθερίας, καὶ ἀναζητοῦν τὴν ἰσορροπίαν εἰς τὴν ἀπάμβλυνσιν τῶν συνεπειῶν τῆς ἀνισότητος.

»Θεσμῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ κοινωνικὴ συνείδησις προσδίδει ἰσχύν, εἴτε ἀμέσως διὰ τῶν ἠθῶν καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς, εἴτε ἐμμέσως διὰ τῆς θελήσεως τῆς Πολιτείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνσωματοῦται ἡ ἐξουσία τὴν ὁποίαν ἡ κοινωνικὴ συνείδησις, εἴτε κατ' ἐντολήν, εἴτε κατ' ἀνοχήν, ἀποδέχεται, ἀναγνωρίζει καὶ μεταβάλλει.

»Θεσμῶν, τέλος, ποὺ ἰσορροποῦν τὰ ἀντιτιθέμενα συμφέροντα, ἠθικὰ καὶ ὑλικά, τῶν παραγόντων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διὰ διαδικασιῶν συνεχοῦς ἀναπροσαρμογῆς τῶν ρυθμίσεών των, ἀλλὰ καὶ ἰσχύουν, οἱ θεσμοὶ ἢ αἱ διαδικασίαι, μόνον ἐφ' ὅσον χρόνον ἢ μορφή τῆς ἰσορροπίας τὴν ὁποίαν ἐπιτυγχάνουν δὲν ὀδηγεῖ εἰς ἀντιφάσεις ἢ ἀντιθέσεις μεταβαλλούσας τὰ θεμέλια τῆς ἐπιτευχθείσης ἰσορροπίας».

Ἄν ἀνεφέρθη εἰς τὸν ὄρισμόν, ποὺ ἄλλωστε ἀποτελεῖ μᾶλλον προσπάθειαν περιγραφῆς τῆς λειτουργίας τοῦ δικαίου — *omnis definitio periculosa est* —, τὸ ἔπραξα ὄχι διὰ νὰ ἐπισημάνω μόνον τὴν ἀκρίβειαν τῆς διαπιστώσεως ὅτι οὐσιαστικὸς ὄρισμὸς τοῦ δικαίου εἶναι δύσκολον νὰ προχωρήσῃ πέρα τῆς συνθέσεως εὐχῶν πηγαζουσῶν ἀπὸ τὰ παραγγέλματα τῆς ἠθικῆς, οὔτε μόνον διὰ νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ἡ ρίζα τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαίου εὐρίσκεται εἰς τὸ ἐνστικτῶδες αἶτημα τῆς ἰσότητος, ποὺ εἶναι, πιστεύω, τὸ πλέον πάγιον καὶ οὐσιαστικῶς ἀκατάλυτον ἰδανικὸν τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου. Μιᾶς ἰσότητος ποὺ δὲν ἐπιτυγχάνεται ποτὲ πλήρως, ἀλλὰ ποὺ ζητεῖ ἀπὸ τὰς κοινωνικὰς δυνάμεις νὰ τὴν ἐπιδιώκουν ὡς ἀδιάκοπον ὄνειρον, ὡς πορείαν πρὸς σκοπὸν. Τὸ ἔπραξα ἀκόμη διὰ νὰ ἐπισημάνω ἀπ' ἐνὸς μὲν τὸ εὖρος τὸ ὁποῖον προσέλαβεν ὁ χῶρος τῆς κινήσεως τοῦ δικαίου εἰς τὴν νεωτέραν

κοινωνίαν, ἀλλὰ καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἐξάρτησιν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται τοῦτο ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν συνειδήσιν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ χαλαρωτέρας ἐπεισοδιακᾶς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ψυχολογίας, ὡς εἶναι ἡ κοινὴ γνώμη. Διότι κατὰ τὴν ἀποψίν μου ἡ κοινὴ γνώμη εἶναι ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖον ἔχει μὲν ἀποφασιστικὰς ἐπιδράσεις εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐξελιξέως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, μόνον ὅμως ὅταν κατασταλάζῃ, κατὰ κάποιαν ψυχολογικὴν διαδικασίαν, τὴν ὁποίαν ἀναλύω εἰς τὴν «Κοινωνιολογίαν» μου, εἰς κοινωνικὴν συνειδήσιν ἔχει μακροχρονιώτερα ἀποτελέσματα καὶ ἀποτελεῖ πραγματικὸν θεμέλιον τοῦ δικαίου. Ἐκ τῆν διάκρισιν αὐτὴν μεταξὺ κοινωνικῆς συνειδήσεως καὶ κοινῆς γνώμης πηγάζει ἡ πίστις μου εἰς τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως δευτέρου, διαφορετικῆς ὑφῆς καὶ συνθέσεως καὶ μακροχρονιωτέρας ζωῆς, ἀντιπροσωπευτικοῦ σώματος εἰς τὴν δημοκρατίαν.

Αὐτὴ ἡ ἐξάρτησις τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν συνειδήσιν καταφαίνεται καὶ εἰς τὰς δύο ἐκδηλώσεις τῆς ἐξελιξέως ποὺ παρατηροῦμεν. Τὴν διάσπασιν τοῦ δικαίου καὶ τὴν δημιουργίαν μιᾶς νέας κοινωνίας, πρὸς τὴν ὁποίαν πορεύεται ἡ ἐποχὴ μας, ἀδιαφοροῦσα καὶ διὰ τὰς ἐκρήξεις τῶν νοσταλγῶν τοῦ παρελθόντος, ὅπως καὶ διὰ τοὺς ὀραματισμοὺς τῶν ἀνυπομόνων κατασκευαστῶν τοῦ μέλλοντος.

III

Ἡ διάσπασις τοῦ δικαίου ἐκδηλώνεται μὲ τὴν δημιουργίαν, δίπλα εἰς τοὺς δύο κλάδους εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ἡ ὑπάτη διάκρισις τοῦ Οὐλπιανοῦ, ἐνὸς τρίτου κλάδου, τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου, τοῦ ὁποῖου τὴν ὑπαρξιν ἀνεγνώρισεν ἡ Ἀκαδημία διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς ἔδρας, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ ἐκάλεσεν, ὡς ἔδρας «τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν καὶ τοῦ Κοινωνικοῦ Δικαίου».

Τὸ Κοινωνικὸν δίκαιον δὲν εἶναι ἀπλῶς, ὅπως παλαιότερον ἐχαρακτηρίζετο, σύνολον κανόνων ἀναφερομένων εἰς τὴν προστασίαν τῶν οἰκονομικῶς ἀσθενεστέρων καὶ τὴν ἐξασφάλισιν αὐτῶν κατὰ τῶν συνεπειῶν τῆς ἥσσανος οἰκονομικῆς των θέσεως. Εἶναι τὸ δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν τρίτην του διάστασιν, τὴν κοινωνικὴν. Πράγματι τὸ δίκαιον ἐν τῷ συνόλω του συνδέεται ἀρρήκτως μὲ τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς αὐτὸν καὶ μόνον ἀναφέρεται. Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν ἔχει τρεῖς διαστάσεις, ἐξαρτωμένας ἀπὸ τὸ περιβάλλον εἰς τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσονται αἱ σχέσεις του. Τὸ περιβάλλον δὲ τοῦτο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τρεῖς ἐννοίας.

Τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀτόμου, ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος, αὐτοτελὴς προσωπικότης εἰς τὴν ζωὴν, δημιουργεῖ δι' ἑαυτόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἄλλους, προβλήματα τῶν ὁποίων διεκδικεῖ τὴν λύσιν μὲ τὴν βάσιν ὅτι εἶναι ἀξία καθ' ἑαυτόν, χωρὶς κανένα σύνδεσμον μὲ τὰς ἄλλας ἀξίας τῆς ζωῆς. Ἄν δὲν ὑπῆρχον αἱ δύο ἄλλαι ἔν-

νοιαί, τὰς ὁποίας θὰ ἴδωμεν, ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομον θὰ εἶχεν ἓνα μόνον περιορισμὸν εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δράσεώς του, τὴν ὑπαρξιν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἐὰν δὲ δὲν ὑπῆρχον ἄλλοι ἄνθρωποι, δὲν θὰ ὑπῆρχε καὶ ἀνάγκη δικαίου. Ὅπερ σημαίνει, ὅτι καὶ τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον, μολοντί ἔχει τὸν ἄνθρωπον ὡς κέντρον του, εἶναι καὶ αὐτὸ κοινορικὸν φαινόμενον. Εἰς τὰς ρυθμίσεις του ὁμοῦς συνθέτει τὴν ἐλευθερίαν πρὸς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Ἐκ τῆς σύνθεσιν αὐτὴν πηγάζει ἡ ἔννοια τοῦ δικαιώματος ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, δηλαδή πρὸς τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, καὶ ὁδηγεῖ εἰς περιορισμοὺς αὐτοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πηγάζει ἡ ἔννοια τῆς ὑποχρεώσεως. Φυσικὸν εἶναι ἐκ τούτου, τὰ δικαιώματα νὰ προηγοῦνται χρονικῶς τῶν ὑποχρεώσεων, πὸν πηγάζουν ἀπὸ τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων. Τὰ δικαιώματα ὁμοῦς καὶ αἱ ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας ρυθμίζει τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον, συνδέονται μὲ τὸ ἄτομον ὡς ἀξίαν ἀθύπαρκτον, ἐντασσομένην εἰς τὴν ἑτερονομίαν τῆς ὑπάρξεως καὶ ἄλλων ἀτόμων συμβιούντων εἰς τὸ περιβάλλον εἰς τὸ ὁποῖον τοῦτο ζῆ.

Δευτέρω ἔννοια, πὸν εἶναι συμφυῆς μὲ τὴν ὁμαδικότητα πὸν προσλαμβάνει κατ' ἀνάγκην ἢ συμβίωσις, εἶναι ἡ ἔννοια τῆς Πολιτείας ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην, τὴν γενικωτέραν δηλαδή καὶ τὴν ἀτελεστέραν τῆς μορφῆν. Εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ φαινομένου τῆς πολιτείας, ὁ ἄνθρωπος προσλαμβάνει ἄλλην διάστασιν. Οἰαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ οὐσία καὶ ἡ μορφή πὸν ἔχει ἐκάστοτε ἡ ἐξουσία πὸν συνυφαίνεται μὲ τὴν πολιτείαν, ὁ ἄνθρωπος εἶναι πολίτης ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν τοῦ ὄρου, ἄνθρωπος δηλαδή ὁ ὁποῖος ἔχει ὑποχρεώσεις, καὶ ἐνδεχομένως καὶ δικαιώματα, ἔναντι τοῦ συνόλου, δηλαδή ἔναντι τῆς ἐξουσίας πρῶτον καὶ ἔναντι τῶν λοιπῶν πολιτῶν δεύτερον. Ἡ βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, ἡ ὁποία τονίζεται ἐμμέσως εἰς τὸν ὅρισμὸν τοῦ Οὐλπιανοῦ, ὅπου ἡ *singulorum utilitas*, τὸ συμφέρον ἢ δικαίωμα τῶν ἀτόμων, συνάπτεται μὲ τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον, ἐνῶ εἰς τὸ δημόσιον ἀναφέρεται μόνον τὸ *status*, δηλαδή ἡ ὁργάνωσις τῆς πολιτείας, εἶναι ὅτι εἰς μὲν τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον αἱ ὑποχρεώσεις πηγάζουν ἀπὸ τὰ δικαιώματα, ἐνῶ εἰς τὸ δημόσιον τὰ δικαιώματα πηγάζουν ἀπὸ τὰς ὑποχρεώσεις. Ἀποφεύγω ἐπίτηδες τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου («καθήκοντα») πὸν θὰ μᾶς ἐπήγαυε πολὺ μακρὰν πρὸς τὴν ἐπιταγήν τῆς ἠθικῆς, ἡ ὁποία συνδέεται φυσικὰ μὲ τὸ δίκαιον, ἀλλὰ δὲν ὁδηγεῖ εἰς τὸν ἐξαναγκασμὸν καθ' ἑαυτήν. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄτομον κατὰ τὴν σκέψιν. Καὶ διὰ τοῦτο τοῦ μὲν Οὐλπιανοῦ ἡ λεπτὴ διάκρισις παρηλθεν ἀπαρατήρητος, εἰς τὸν σύγχρονον δὲ κόσμον ὁμιλοῦμεν περὶ ἀνθρωπίνων καὶ πολιτικῶν δικαιωμάτων, παραβλέποντες ὅτι ὅλα τὰ Συντάγματα τῆς γῆς, ἀναγνωρίζοντα μεγαλορρομήνως τὰ δικαιώματα ταῦτα, θεσπίζουν ὅτι ἀσκοῦνται («ὅποτε καὶ ὅπως ὁ νόμος ὀρίζει»). Ἡ μάχη μεταξὺ ἀτόμου καὶ Πολιτείας εἶναι αἰωνία. Εἶναι ἡ μάχη δύο ἐννοιῶν καθ' ἑαυτὰς ἀντιθετικῶν, αἱ ὁποῖαι ὁμοῦς εἶναι καταδικασμένοι εἰς συνύπαρξιν. Ἀλλ' αἱ δύο αὐταὶ

ἐννοιοὶ ἀποτελοῦν πραγματικότητας ἀναποτρέπτους τῆς ζωῆς καὶ ὡς τοιαῦτα ἔχουν καὶ τὰς ἐσωτερικὰς τῶν ἀντιφάσεις, αἱ ὁποῖαι, ἀντί, ὅπως θὰ ἐνομιζέτο ἐκ πρώτης ὄψεως, νὰ δυσχεραίνουν τὴν συνύπαρξιν, τοῦναντίον τὴν διευκολύνουν καὶ τὴν ὀδηγοῦν πρὸς κάποιαν μορφήν ἐναλλασσομένης συνθέσεως, ἀναλόγου πρὸς τοὺς συνδυασμοὺς τοὺς ὁποίους ἐπιτυγχάνουν οἱ φορεῖς τῆς ἐξουσίας, προσπαθοῦντες νὰ ὑπερφαλαγγίσουν τὰς ἐσωτερικὰς ἀντιφάσεις τῆς Πολιτείας καὶ καταφεύγοντες εἰς τὴν συνεργασίαν ἀτόμων ἢ ομάδων ποὺ ἔχουν καὶ αὐταὶ νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀντιφάσεις τοῦ ἰδικοῦ τῶν χώρου. Διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα τῶν δούλων ἢ Ρωμαϊκῆ Πολιτεία συνεργάζεται μὲ τοὺς πληβείους, διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ φεουδαρχικὸν πρόβλημα ἢ Μοναρχία τῆς Δύσεως συνεργάζεται μὲ τοὺς ἀστούς, διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς ἀναταραχῆς τῶν πτωχῶν ἢ νεωτέρα Πολιτεία συνεργάζεται μὲ τοὺς δημιουργομένους διὰ τῆς ἐκβιομηχανίσεως νεοπλούτους. Ἀντιθέτως, διὰ νὰ κατοχυρώσῃ τὴν ἐξουσίαν τῆς ἢ σύγχρονος Πολιτείας κάθε μορφῆς, συνεργάζεται μὲ τοὺς πτωχοὺς. Οἱ πληβεῖοι καὶ οἱ ἀστοὶ καὶ οἱ πλοῦσιοι καὶ οἱ πτωχοὶ εἶναι ὅλοι ἐχθροὶ τῆς Πολιτείας. Ὁ Θουκυδίδης ὁμοῦς εἶπε :

«Ἄνθρωποι ἐπ' ἐχθροὺς τοὺς σφετέρους ἰόντες τῶν πάντων ἀπερίοπτοί εἰσι παρὰ τὸ νικᾶν φίλον τε γὰρ ἡγοῦνται τὸν ὑπουργοῦντα, ἦν καὶ πρότερον ἐχθρὸς ἦ, πολέμιόν τε τὸν ἀντιστάντα, ἦν καὶ τύχη φίλος ὢν, ἐπεὶ καὶ τὰ οἰκεῖα χεῖρον τίθενται φιλονεικίας ἕνεκα τῆς αὐτίκα».

Καὶ ἀκόμη. Αἱ δύο αὐτὰ πραγματικότητες, τὸ ἄτομον καὶ ἡ Πολιτεία, κατέστησαν εἰς τὴν ἐξέλιξιν ἀπορροφητικαί. Καὶ εἰκὼν αὐτῶν οἱ δύο κλάδοι τοῦ δικαίου ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐκδηλώσεις τῶν. Ἡ ἀπορροφητικότης αὐτῆ διηγκόλυνε τὴν συνύπαρξιν, δὲν μετέβαλεν ὁμοῦς τὰ πράγματα.

Καὶ τὰ πράγματα προέβαλον τὴν τρίτην διάστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἦτο εὐκόλον νὰ λέγεται ἀπὸ τὸν Ripert, ὅτι δὲν εἶναι νοητὴ ἢ ὑπαρξίς ἰδιαιτέρου κλάδου τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου, διότι ὅλον τὸ δίκαιον εἶναι κοινωνικόν, καθ' ὃ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐν κοινωνίᾳ διαβίωσιν τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἦτο ἐπίσης εὐκόλον νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ πολλοὺς, ὅτι ἡ συλλογικὴ σύμβασις ἐργασίας εἶναι ἀπλή σύμβασις τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἡ νὰ δημιουργοῦνται ποικίλοι ιδιόρρυθμοὶ ἐννοιοὶ, ὡς εἶναι αἱ συμβάσεις δημοσίου δικαίου ἢ αἱ ποικίλαι ἐρμηνεῖαι περὶ δημοσιοποιήσεως τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἢ ὠρισμένων θεσμῶν αὐτοῦ. Εἴχομεν πράγματι τοιαῦτα φαινόμενα εἰς τὸν Μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ὅτε παρουσιάετο, ἀναλόγως τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν ἀντιλήψεων περὶ Πολιτείας καὶ ἰδίως εἰς τὴν ἀκμὴν τοῦ φεουδαρχισμοῦ, ἐπικράτησις τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης διαστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅποτε, ἀναλόγως τῆς κυριαρχούσης ἀπόψεως, ἄλλοτε τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον ἀπερρόφα τὸ δημόσιον ἢ συνεχέετο μὲ αὐτὸ καὶ ἄλλοτε ἀντιστρόφως. Δὲν εἶναι δὲ ξένα πρὸς

τὸ φαινόμενον αὐτὸ αἰ ἐκδηλώσεις τῶν πρώτων ὀργανωτικῶν βημάτων τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων, κατὰ τὰς ὁποίας τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον ὑπετάσσετο ἀπολύτως εἰς τὸ δημόσιον. "Ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶναι μεταβατικά. Εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς προσπάθειάς νὰ παραγνωρισθῇ ὑπὸ διάφορα καλύμματα ἢ ὑπαρξίς μιᾶς τρίτης διαστάσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ζωὴν. Τὴν διάστασιν αὐτὴν ἐνσαρκώνει ἡ κοινωνία ὡς ξεχωριστὸν φαινόμενον τοῦ ὁμαδικοῦ βίου, μὴ συμπίπτον οὔτε μὲ τὸ ἄτομον οὔτε μὲ τὴν Πολιτείαν.

Αὐτῆς τῆς κοινωνίας τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν σημασίαν συνεπίεσεν ὁ σύγχρονος κόσμος, γαλβανιζόμενος ἀπὸ τοὺς δύο μύθους ποὺ ἐκυρίαρχησαν μετὰ τὴν Μεγάλην Γαλλικὴν Ἐπανάστασιν. Τὸν μῦθον τῆς ἀγιότητος τοῦ ἀτόμου, ἀξίας ἀπολύτου, τοῦ ὁποίου τὰ δικαιώματα εἶναι ἱερά καὶ ἀπαράγραπτα, καὶ τὸν μῦθον τῆς ἐλευθερίας ποὺ συνυφαίνεται μὲ τὸ ἄτομον καὶ αὐτή, τὸ ἄτομον ὅμως ὡς πολιτικὸν πρωτίστως παράγοντα θεωρούμενον. Ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία ποὺ εἶναι παραφθορὰ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, μόνης, κατὰ τὸν Rousseau, πραγματικῆς δημοκρατίας, εἶναι τὸ σύστημα ποὺ ἰσορροπεῖ εἰς τὴν πολιτικὴν διάστασιν τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἀνάγκην τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας ποὺ ἐκδηλώνεται εἰς τὴν ἀτομικὴν διάστασίν του. Παρημελήθη ὅμως ἀπὸ τοὺς μύθους αὐτοὺς — καὶ διὰ τοῦτο ἄλλωστε ἦσαν μῦθοι — ὅτι ὑπάρχει καὶ τρίτη διάστασις, ἡ κοινωνικὴ, καὶ ὅτι ἡ διάστασις αὐτὴ εἶναι συνυφασμένη μὲ τὰς ἄλλας δύο. Τὸ πλάσμα τῆς παντοδυναμίας τοῦ ἀτόμου ἠμπορεῖ νὰ διακηρυχθῇ εἰς τὰ νομοθετικὰ κείμενα ποὺ κατοχυρώνουν τοὺς θεσμούς, δὲν ἠμπορεῖ ὅμως — καὶ ἡ ἐμπειρία ὄχι μόνον τῶν συγχρόνων καιρῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ 19ου αἰῶνος ὀλοκλήρου τὸ ἀπέδειξε — νὰ ἐπικρατήσῃ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων, ὅταν φορεὺς τῆς ἀνάγκης καθίσταται ἡ ἰδία ἡ Πολιτεία, συνειδητοποιοῦσα καὶ τοῦ λεγομένου γενικοῦ συμφέροντος τὴν κλήσιν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐξουσίας τῆς τὴν ἀδυσώπητον ἰσχύν. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων, ἐκπροσωπούσης κατὰ βάσιν ἄλλην διάστασιν τοῦ ἰδίου ἀνθρωπίνου συνόλου, κρημνίζονται τὰ ἀπαράγραπτα δικαιώματα καὶ παύουν νὰ εἶναι ἱερά. Ἡ ἰδιοκτησία, ἐνστικτώδους ἐν τούτοις θεμελιώσεως δικαίωμα, περιορίζεται καὶ ἐν πολλοῖς ἐξανεμίζεται ὑπὸ ὅλα τὰ καθεστῶτα. Τὸ φαινόμενον δὲ αὐτὸ πείθει ὅτι δὲν εἶναι οἱ περιορισμοὶ — ὄχι δὲ μόνον τῆς ἰδιοκτησίας — ἀποτέλεσμα ἰδεολογικῶν φανατισμῶν, οἱ ὁποῖοι, καὶ ὅταν εἰς τὰ πρῶτα των βήματα ἐφαρμόζουν ἀκραίας λύσεις, ἐπανέρχονται σὺν τῷ χρόνῳ εἰς μέσας λύσεις, διατηροῦντες μόνον τῶν ἀκροτήτων τὸ ὄνομα, διὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸ γνωστὸν ἀπόφθεγμα ὅτι κάθε ἐπανάστασις ὁδηγεῖ εἰς μεταβολὴν τῶν φορέων τῆς ἰδιοκτησίας. Εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιδράσεως ἐνὸς πνεύματος πηγάζοντος ἀπὸ τὴν τρίτην διάστασιν τοῦ ἀνθρώπου, τὴν κοινωνικὴν, τῆς ὁποίας φορεὺς γίνεται ἡ πολιτεία. Καὶ βαθμηδὸν τὸ δίκαιον προσαρμόζεται εἰς τὴν τρίτην

αὐτὴν διάστασιν. Ἀρχικῶς ἡ προσαρμογὴ γίνεται μὲ τὴν ἔνταξιν τῶν αἰτημάτων ποὺ συνδέονται μὲ τὴν κοινωνικὴν διάστασιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τοὺς ὑπάρχοντας θεσμούς. Τὸ ἐργατικὸν δίκαιον αὐτὴν ἔχει τὴν ἀφετηρίαν. Ἀλλ' ἡ σύμβασις ἐργασίας, παραμένουσα εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἀστικοῦ δικαίου, ὄχι μόνον διασπᾷ τὸ δόγμα τῆς μισθώσεως ἐργασίας τοῦ ἐξειλιγμένου ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν βασικὴν ἀρχὴν τῆς παντοδυναμίας τῆς συμβάσεως καὶ ἐρειπώνει τὴν ἰσότητά ποὺ διέπει τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀτόμων ἐνώπιον τοῦ δικαίου. Ἡ διαπίστωσις τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος ἀλίσκει τὸ δίκαιον καὶ δημιουργεῖ ἀντιστρόφους πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐλευθερίας τῶν συμβάσεων προνομίας, βασικῶς ἀντιθέτους πρὸς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον. Πέρα τούτου, τὸ ἐργατικὸν δίκαιον δημιουργεῖ νέους θεσμοὺς συλλογικῆς θεμελιώσεως, ποὺ καθιστοῦν δυσχερῆ τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ἐντάξεώς του εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον. Καὶ ἀκόμη ἀποκαλύπτει τὴν ὑπαρξιν νέων πηγῶν τοῦ δικαίου, ἀμόρφων μὲν κατ' ἀρχὰς, ὄχι ὅμως διὰ τοῦτο ὀλιγώτερον ἀποτελεσματικῶν. Δὲν συζητεῖται πλέον, ὅπως εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος, ἂν ἡ νομολογία ἀποτελῇ πηγὴν τοῦ δικαίου, ἐνθυμίζουσα τὴν παρέμβασιν τοῦ πραίτωρος *ad supplendum et corrigendum*, ἀλλὰ προβάλλονται αἱ νομοτελεστικαὶ δικαιοδοσίαι τῶν ὀργανωμένων ομάδων, αἱ ὁποῖαι, εἴτε τὸ θέλομεν εἴτε ὄχι, δημιουργοῦν δίκαιον. Ἀρχικῶς ἡ ἐπιστήμη ἀποκαλεῖ τοῦτο μὴ δίκαιον, μολονότι ἀναγνωρίζει τὴν σημασίαν του, διὰ τὰ καταλήξει νὰ ὀμιλῇ σήμερον περὶ ἐλαστικοῦ δικαίου, τοῦ ὁποίου οἱ κανόνες ὑφίστανται ἐξέλιξιν παράλληλον πρὸς τὴν τύχην τῶν φυσικῶν νόμων, τοὺς ὁποίους ἀπὸ πολλῶν δεκαετηρίδων ὁ *Abel Rey* ἐξαοκλήριζεν ὡς ἀπλᾶς πιθανότητος.

Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ τρίτη διάστασις τοῦ ἀνθρώπου ὡς μέλους τοῦ ὀργανωμένου κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον κοινωνικοῦ συνόλου ἀπαιτεῖ τὴν ὑπαρξιν τρίτου κλάδου τοῦ δικαίου μὲ διάφορον πνεῦμα ἀπὸ τὸ δημόσιον καὶ τὸ ἰδιωτικόν, διότι ἀναφέρεται εἰς τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ὡς μελῶν ὄχι τῆς κοινωνίας ἀπλῶς, ἀλλὰ τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως. Τὸ κοινωνικὸν δίκαιον εἶναι ὁ τρίτος αὐτὸς κλάδος. Μιμούμενοι τὸν Οὐλπιανὸν λέγοντα ὅτι *jus publicum est quod ad status rei publicae spectat* καὶ *jus privatum quod ad singulorum utilitatem pertinet*, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ δίκαιον τοῦτο ὡς ἀποβλέπον εἰς τὴν κοινωνικὴν ἰσορροπίαν καὶ πρόοδον, *jus sociale est quod societatis aequilibrium et progressionem desiderat*.

Τὸ δίκαιον τοῦτο ἀποσπᾷ ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους κλάδους τοὺς θεσμοὺς ποὺ περιελήφθησαν ἀπὸ τὴν ἀποροῦσαν ἐπιστήμην εἰς αὐτό. Μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ τὸ διέπει ἐξηγοῦνται αἱ ἰδιορροθμίαι του. Καὶ μόνον μὲ αὐτό. Δὲν εἶναι πράγματι ἀρκετὴ ἡ ἐξήγησις ὅτι τὸ ἐργατικὸν δίκαιον διαπνέεται ἀπὸ εὐμένειαν πρὸς τὸν ἐργαζόμενον, ὡς οἰκονομικῶς ἀσθενέστερον. Τὸ ἐργατικὸν δίκαιον δὲν διαπνέεται ἀπὸ καμίαν ἐπιεί-

κειαν, ἡ δὲ νομολογιακὴ του ἐφαρμογὴ, μὲ βάσιν μόνον τὴν ψύχωσιν τῆς ἐπεικειάς, ζημίας μᾶλλον ἢ ὠφελείας ἐγένετο πρόξενος εἰς τὴν ὄλην ἐξέλιξιν ἰδίως παρ' ἡμῶν, διότι περιώρισεν εἰς τὰς ἐξατομικευμένας περιπτώσεις τὸ κοινωνικὸν πνεῦμα τῆς διαστάσεως. Τὸ ἐργατικὸν δίκαιον ἀποβλέπει εἰς ἀπάμβλυνσιν τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος, διότι μόνον διὰ τῆς ἀπαμβλύνσεως αὐτῆς ἐπιτυγχάνεται ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ πρόοδος.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον τὸ ἐργατικὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον, ἐν τῷ συνόλω του, μεταναστεύει ἀπὸ τοῦ ἰδιωτικοῦ εἰς τὸ κοινωνικόν.

Καὶ ἄλλος θεσμὸς τοῦ συγχρόνου δικαίου ὑπάγεται κατ' ἀνάγκην εἰς αὐτό.

Ἡ ἐπιχειρήσις ὡς σύγχρονος κοινωνικὴ πραγματικότης δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἐν τοῖς πράγμασιν ἰδιοκτησίαν τοῦ φορέως της. Ἀποτελεῖ κοινότητα, ὠργανωμένην κοινωνικὴν ὁμάδα ἐντὸς τῆς ὁποίας δημιουργοῦνται δικαιώματα καὶ ἐκείνων οἱ ὅποιοι, παράγοντες καὶ αὐτοὶ τῆς κοινότητος, ἀξιοῦν συμμετοχὴν ὅχι μόνον εἰς τὰς ἐξ αὐτῆς ὠφελείας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατεύθυνσιν τῶν δραστηριοτήτων της. Ὅλη ἡ κίνησις τῆς συμμετοχῆς πρῶτον εἰς τὰ κέρδη, ἔπειτα εἰς τὴν ὑπεραξίαν καὶ τέλος καὶ εἰς αὐτὴν τὴν διοίκησιν τῶν ἐπιχειρήσεων, κίνησις ἡ ὁποία συγκλονίζει σήμερον καὶ τὸν κεφαλαιοκρατικόν, ἀλλὰ καὶ τὸν σοσιαλιστικὸν κόσμον, εἶναι συνέπεια τῆς νέας αὐτῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς ἐννοίας τῆς ἐπιχειρήσεως ἡ ὁποία εἶναι δύσκολον νὰ συμβιβασθῇ μὲ τὰς ἀτομιστικὰς θεμελιώσεις τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου.

Καὶ ὑπάγεται καὶ τὸ δίκαιον τῆς ἐπιχειρήσεως εἰς τὸ κοινωνικὸν δίκαιον. Διησθάνθη τούτο ἀπὸ τοῦ 1936, ὅταν ὑπεστήριξα ὅτι πρέπει καὶ ἡ ἐργασία νὰ συμμετέχη, ὅχι εἰς τὴν διεύθυνσιν, ἀλλὰ εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ἐπιχειρήσεως, ἀλλὰ δὲν εἶχα τότε συνειδητοποιήσει τὴν βασικὴν σημασίαν πὸν ἀπέκτησαν ἐν τῷ μεταξὺ τὰ στελέχη, ἀπὸ τὰ ὅποια — καὶ ὅχι ἀπὸ τὸ κεφάλαιον — ἀσκεῖται σχεδὸν ἐξουσιαστικῶς ἡ διεύθυνσις. Διὰ τοῦτο βλέπομεν νὰ ὀδεύῃ ὁ θεσμὸς τῆς ἐπιχειρήσεως πρὸς τὸ τριμερὲς σχῆμα «κεφάλαιον - στελέχη - ἐργασία», ἐξ ὧν ἕκαστον κατὰ διάφορον ποσοστὸν ἰσχύος, πηγάζον ἀπὸ τὰς ἐξελισσομένας ἀντιλήψεις τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, εἶναι μέλος τῆς κοινότητος καὶ οὐσιαστικὸς διαιτητὴς τῶν ἀντιθέσεων μεταξὺ τῶν ἄλλων δύο. Διότι δὲν εἶναι καθόλου ἀντιφατικὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι ἡ ἐννοία τῆς κοινότητος δὲν αἴρει τὰς ἀντιθέσεις, ὅπως δὲν τὰς αἴρει εἰς καμίαν πτυχὴν τῆς ζωῆς ἢ συνεργασία καὶ ἡ κοινὴ προσπάθεια, πὸν ἀποτελοῦν τὰ θεμέλια τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως. Τὴν ἰσορροπία καὶ τὴν ἀπάμβλυνσιν τῶν ἀντιθέσεων πὸν πηγάζουν ἀπὸ τὰς συγγενεῖς ἀντιφάσεις τῆς ζωῆς ἐπιδιώκει τὸ κοινωνικὸν δίκαιον καὶ γενικώτερον ἡ κοινωνικὴ συνειδήσις.

Ἄλλ' ἡ ἰδιαιτέρα ἀφετηρία τῆς γενέσεως καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ κοινωνικοῦ δι-

καίου, τὸ διαφοροποιεῖ καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς συναρτήσεως τῶν δικαιωμάτων πρὸς τὰς ὑποχρεώσεις.

Ἄν, ὅπως εἶδομεν, εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον αἱ ὑποχρεώσεις πηγάζουν ἀπὸ τὰ δικαιώματα, εἰς δὲ τὸ δημόσιον τὰ δικαιώματα ἀπὸ τὰς ὑποχρεώσεις, εἰς τὸ κοινωνικὸν τὰ δικαιώματα καὶ αἱ ὑποχρεώσεις συνυπάρχουν ἐξ ὑπαρχῆς. Γεννῶνται διγενεῖς ἀπὸ τὴν οὐσίαν τῆς κοινωνίας ὡς κοινότητος, τῆς ὁποίας φορεῖς ἐξελέξεως καὶ προόδου εἶναι οἱ ἄνθρωποι ὑπὸ τὴν τρίτην των διάστασιν. Διὰ τοῦτο ἡ κατ' ἐξοχὴν τυπικὴ θεμελίωσις τῆς ἐννοίας τοῦ δικαιώματος, ἢ σύμβασιν, δὲν ἔχει εἰς τὸ κοινωνικὸν δίκαιον τὴν σημασίαν τοῦ ἰδιωτικοῦ, ἀλλ' οὔτε καὶ τοῦ δημοσίου. Εἰς τὸ πρῶτον εἶναι ἱερά, ἢ δὲ παράβασίς τῆς ἐπισύρει συνεπείας, εἰς τὸ δεύτερον χρειάζεται ἀνώμαλον διαδικασίαν διὰ τὴν ἀνατροπὴν — παράδειγμα τὸ Σύνταγμα —, εἰς τὸ κοινωνικὸν ὑπόκειται εἰς τὸν ἄνεμον τῆς ἐξελέξεως καὶ συχνότατα τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἢ λειτουργία τῆς, χωρὶς τοῦτο τὴν θεωρεῖται οὔτε παράνομον οὔτε ἀντίθετον πρὸς τὰ συμπεφωνημένα.

Ἡ ἀπεργία εἶναι δικαίωμα εἰς ὅλα τὰ πλάτη τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Καὶ ἡ ἐπιχειρήσις στηρίζεται ὄχι εἰς τὴν σύμβασιν πρὸς τὴν θεμελιώνει ἀλλ' εἰς τὴν ἐνεργὸν συνεργασίαν τῶν παραγόντων τῆς. Τοῦτο βεβαίως δὲν ἐξαφανίζει τὰς ἐννοίας τοῦ δικαιώματος καὶ τῆς ὑποχρεώσεως, τὰς συνθέτει ὅμως μὲ ἄλλην θεμελίωσιν, πηγάζουσαν ἀπὸ τὴν ἰδιοτυπίαν τῆς τρίτης διαστάσεως τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου.

Πολλάκις, σχεδὸν πάντοτε, εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κοινωνιῶν παρουσιάσθησαν ἐσωτερικαὶ κρίσεις τῶν θεσμῶν. Παρὰ τὸ ἐπίσημον δίκαιον, τὸ ἀποκληθὲν «αὐλικόν», ἐδημιουργεῖτο σχεδὸν πάντοτε εἰς τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν ἐν ἄλλο δίκαιον, τὸ «λαϊκόν». Καὶ πάντοτε ἐπεκράτει τὸ τελευταῖον εἰς πείσμα τοῦ ἀριστοκρατικοῦ δόγματος τῶν νεωτέρων κωδικῶν περὶ ἀδυναμίας τοῦ ἐθίμου τὴν μεταβάλλει τὸν νόμον. Ὁ ἴδιος ὁ νόμος κατέληγε τὴν καθιερωσὴν τὴν λύσιν τοῦ ἐθίμου. Τὸ δὲ φαινόμενον ἐπετάθη, ἀφ' ἧς ἡ ἐπικράτησις τῆς δημοκρατίας κατέστησε τὴν λαϊκὴν κραυγὴν ὑπολογίσιμον. Τοῦτο δὲ κατ' ἀναγκαίαν ὥσμων μετεβιβάσθη καὶ εἰς τὰ αὐταρχικὰ καθεστῶτα, τὰ ὁποῖα ἔχουν καὶ αὐτὰ, παρ' ὅτι καὶ ἂν λέγουν, ἀνάγκην τῆς λαϊκῆς συμπαραστάσεως ἢ ἀνοχῆς καὶ προβαίνουν, δικαιολογοῦντα οὕτω, πολλάκις δὲ μόνον οὕτω, τὸν ἐπαναστατικὸν των χαρακτήρα, εἰς παραχωρήσεις πρὸς τοὺς πολλούς. Διότι περιέργως τὰ καθεστῶτα αὐτὰ, οἷασδήποτε συντηρητικὰς δοξασίας καὶ ἂν διακηρύσσουν εἰς τὴν ἀρχὴν, κατ' ἀναπότρεπτον ἀνάγκην ὑπηρετοῦν, πολλάκις μάλιστα μὲ ἐπικινδύνους ὑπερβολάς, τὰς λαϊκὰς ψυχώσεις.

Μέχρις ὅμως τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος μας αἱ ἐσωτερικαὶ κρίσεις τῶν θεσμῶν δὲν μετέβαλλον τὰ θεμέλιά των. Διετήρουν τὴν αἰτιολογίαν των καὶ κατέληγαν εἰς τὴν ἀλλαγὴν τῶν τύπων καὶ τῶν λεπτομερειῶν. Παράδειγμα τρανὸν εἶναι ὁ θεσμὸς

τοῦ γάμου. Ὁ τύπος του, αἱ προϋποθέσεις του, ἡ λύσις του μετεβλήθησαν. Παρέμει-
 νεν ὁμοῦς ὁ σύνδεσμος τοῦ θεσμοῦ μὲ τὴν ἀτομικὴν ζωὴν. Τὸ ἴδιον θὰ συμβῆῃ καὶ μὲ
 τὰς ἐπιδιωκομένας σήμερον μεταρρυθμίσεις τοῦ θεσμοῦ εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ὅπου
 φθάνουν μέχρι τῆς ἐννοίας τοῦ δοκιμαστικοῦ γάμου καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ κατὰ
 συναίνεσιν διαζυγίου, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἰσχύει διὰ τοὺς εὐπόρους σχεδὸν πανταχοῦ,
 καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὅπου εἰς πεῖσμα τῆς διδασκαλίας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας
 εἶναι ἐπὶ θύραις ἢ ἀναγνώρισις τοῦ θεσμοῦ τοῦ διαζυγίου. Δὲν πρόκειται ὁμοῦς πλέον
 περὶ αὐτῶν τῶν ἐσωτερικῶν κρίσεων τῶν θεσμῶν. Τὸ κοινωνικὸν δίκαιον περιλαμβάνει
 θεσμούς, οἱ ὁποῖοι ἢ ὑπάρχοντες εἶχον ἄλλην θεμελίωσιν συναπτομένην μὲ τὴν
 φιλοσοφίαν τοῦ ἰδιωτικοῦ ἢ καὶ τοῦ δημοσίου δικαίου, ὅπως π.χ. ἡ ἀπεργία, ἡ ἄλλους
 πού δὲν εἶχαν κατορθῶσαι νὰ σταθεροποιηθοῦν εἰς τὸ προϋπάρχον διμεροῦς διακρί-
 σεως δίκαιον, ὅπως εἶναι οἱ θεσμοὶ τῶν συλλογικῶν συμβάσεων, τῶν συλλογικῶν
 διαφορῶν ἐργασίας ἢ τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων.

Ἄλλ' ἡ δημιουργία τοῦ κοινωνικοῦ δικαίου ἐφώτισε μίαν κατάστασιν τὴν ὁποίαν
 δὲν ἤθελε τὸ δίκαιον, ἐν τῇ συντηρητικότητί του, νὰ ἀποδεχθῆ. Τὸ πρῶτον τοῦτο
 θέμα, πού ἀνέφερα ὡς διασπῶν τὴν ζωὴν τοῦ δικαίου, ἤνοιξε τὴν ὁδὸν διὰ νὰ διαπι-
 στωθῆ μία ἄλλη ἀλήθεια. Καὶ εἶναι αὕτη ἡ ἀκαταγώνιστος δύναμις τοῦ ἀνθρώπου
 ὑπὸ τὴν τρίτην του διάστασιν. Ἡ δύναμις αὕτη ὑπάρχει διότι εἰς τὴν σύγχρονον
 κοινωνίαν ἐδημιουργήθησαν συνθῆκαι πού ἀποδεικνύουν περισσότερον παρὰ προοιωνί-
 ζουν τὴν βαθεῖαν μεταβολὴν τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως τῶν πολιτισμένων λαῶν.
 Ἐνώπιον τῆς μεταβολῆς αὐτῆς τὸ κοινωνικὸν δίκαιον καθίσταται καὶ αὐτὸ συντη-
 ρητικόν. Εἶναι ἡ μοῖρα κάθε δικαίου νὰ προστατεύη τοὺς θεσμούς του. Διότι ὁμοῦς
 τὸ κοινωνικὸν δίκαιον εἶναι ἐν ταῦτῳ γέννημα τῶν συγχρόνων ἐξελίξεων, εἶναι ὀλι-
 γώτερον κλειστὸν εἰς τὰς ἐξελίξεις. Καὶ κάτι περισσότερον, ἰκανώτερον νὰ τὰς συλ-
 λάβῃ καὶ τὰς προσαρμόσῃ πρὸς τοὺς θεσμούς του, μεταβάλλον φυσικὰ καὶ τὴν οὐσίαν
 των, ὅταν τὸ πνεῦμα πού τὸ κατευθύνει, δηλαδὴ ἡ ἐπιδίωξις τῆς κοινωνικῆς ἰσορρο-
 πίας καὶ τῆς προόδου, ἐπιβάλλῃ τοῦτο.

IV

Ἄς ἴδωμεν καλύτερον, ποία εἶναι ἡ ἐξέλιξις αὐτή. Ἀποτελεῖ τὸ ἄλλο φύλλον
 τοῦ διπτύχου πού ἀνέφερα εἰς τὴν ἀρχήν, ὅτι ὁδηγεῖ εἰς τὴν διάσπασιν τῆς παντοδυνα-
 μίας τοῦ δόγματος καὶ εἶναι ἡ δευτέρα ἐκδήλωσις τῆς διασπάσεως αὐτῆς.

Ὅταν ὁ Ἡράκλειτος ἀπεφαίνετο ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι ὁ πάντων πατήρ, ἐχάρασσε
 τὴν διαλεκτικὴν τῆς ἀμφισβητήσεως. Τὴν πορείαν δηλαδὴ τῶν ἀνθρωπίνων κοινω-
 νικῶν μέσα ἀπὸ τοὺς τριβόλους τῶν ἀντιφάσεων, πού γίνονται σιγὰ-σιγὰ τὰ χαρακώ-
 ματα τῶν συγκρούσεων εἰς τὰς ὁποίας ὁδηγοῦν αἱ ἀντιθέσεις. Κάθε σταθμὸς εἰς τὴν

πορείαν τῆς ἐξελίξεως θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς γενεᾶς πὸν ξεκουράζονται εἰς αὐτὸν ὡς ἡ τυπικὴ μορφή τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Καὶ τῆς αὐταπάτης αὐτῆς πίπτουν θύματα καὶ οἱ ἀπόγονοι. Ἔχουν ἤδη δημιουργηθῆ δι' αὐτούς, διὰ τὰ χρησιμοποιήσω τὸν ὄρον τοῦ *Bertrand Russel*, «γεωλογικὰ ὑποστρώματα». Ἔτσι ἡ πίστις περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀκαταλύτων ἀξιῶν καὶ σχημάτων ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴν πλατωνικὴν εἰκόνα τῶν ἀπολύτων ιδεῶν καὶ καθίσταται κοινωνικὸς μῦθος κυριαρχίας δι' ἐκείνους πὸν ἱκανοποιοῦνται ἀπὸ τὴν πίστιν των ὅτι αἱ ἀξίαι αὐταὶ καὶ τὰ σχήματα εἶναι ἀνεπίδεκτοι ἐξελίξεως καὶ ὅτι εἶναι ἐπιβλαβῆς ἡ ἐξέλιξις των. Καὶ δὲν ἱκανοποιοῦνται μόνον ὅσοι ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸν καὶ κοινωνικὸν σύστημα εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγουν εἰς τὴν οὐσίαν αἱ ἀξίαι αὐταί, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ μαρξικὴ θεωρία. Εἰς ὅλα τὰ κοινωνικὰ συστήματα δημιουργοῦνται εἰς τὴν πρᾶξιν ἄτομα ἢ ομάδες πὸν ἐπωφελοῦνται τοῦ συστήματος καὶ κατὰ τινὰ τρόπον καταλήγουν τὰ θέσον αὐτὸ ὑπὸ τὸν ἔλεγχόν των. Δὲν πηγάζει ὅμως ἡ πίστις εἰς τὸ ἀμετακίνητον τῶν ἀξιῶν αὐτῶν κυρίως ἀπὸ τὴν ἰδικὴν των ἐκμετάλλευσιν. Πηγάζει ἀπὸ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν πολλῶν. Ἡ δὲ ἱκανοποίησις αὐτὴ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν τόσον διαλλαθεῖσαν («ἀλλοτριώσιν») τῶν προλεταρίων, τὴν ὁποῖαν αὐτὸς οὗτος ὁ *Lukaḥs*, ὁ διάσημος μαρξικὸς φιλόσοφος, ἀνεγνώρισεν ὅτι ἔπαυσε τὰ ἔχει τὴν οἰκονομικὴν θεμελίωσιν τοῦ ἀρχικοῦ δόγματος, διὰ τὰ περιορισθῆ εἰς τὴν ὑποταγὴν τοῦ ἀνθρώπου, παντὸς ἀνθρώπου, εἰς τὸν μηχανισμόν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας. Προέρχεται ἀπὸ τὴν ραθυμίαν πὸν εἶναι συμφυῆς μὲ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ *Marx* εἶχεν εἰς τὴν νεότητά του συλλάβει τὸ θέμα καὶ ἐζήτη, μὲ τὴν ἰδικὴν του ἐγγελιανὴν ὀρολογία, τὴν δημιουργίαν νέου τύπου ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον, διότι ἔλεγεν ὅτι αἱ ρίζαι τοῦ ἀνθρώπου, καὶ συνεπῶς καὶ τῆς καλυτερεῦσεώς του, εὐρίσκονται εἰς τὸν ἴδιον τὸν ἄνθρωπον. Μεταγενεστέρως ὁ *Marx* καὶ οἱ διάδοχοί του ἐπηρέασθησαν περισσότερο ἀπὸ τὴν πολιτικὴν καρποφορίαν τοῦ «Μανιφέστου» καὶ ἐνέταξαν τὴν θεωρίαν τῆς («ἀλλοτριώσεως») εἰς τὴν διχοτομίαν μεταξὺ ἀστῶν καὶ προλεταρίων, ἡ ὁποία, καὶ ἀκριβῆς τυχὸν ὑποτιθεμένη εἰς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος, κατέρρευσε μὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς συγχρόνου κοινωνίας. Ἄλλὰ καὶ ἡ διχοτομικὴ θεώρησις τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος δὲν ἦτο δυνατόν τὰ θεμελιωθῆ χωρὶς τὸν παράγοντα αὐτὸν τῆς ραθυμίας τὸν ὁποῖον ἐπεσήμανα καὶ ὁ ὁποῖος προεκάλει τὴν ὑποταγὴν τῶν πολλῶν, τῶν μὴ ἐχόντων συμφέροντα ἢ συμφύσεις μὲ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἐκ τῶν δύο τάξεων, ἀλλ' ἀκολουθούτων ὡς «μονήρη πλήθη», διὰ τὰ χρησιμοποιήσω τὸν ὄρον τοῦ *David Riesman*, τὴν ὁδὸν εἰς τὴν ἀφεταιρίαν τῆς ὁποίας εὐρέθησαν κατὰ συνείδησιν ἢ τυχαίως. Τὴν ραθυμίαν αὐτῶν ὠνόμασα τὸ 1958 («ἀπάθειαν τῶν μαζῶν»).

Ἄλλὰ ἔρχεται κάποτε ἡ στιγμή πὸν τὸ κρατοῦν σύστημα, τὸ οἰονδήποτε σύστη-

μα, ἐκδηλώνει τὰς ἐσωτερικάς του ἀντιφάσεις. Καὶ αἱ ἀντιφάσεις αὐταὶ προκαλοῦν ἀντιδράσεις εἰς τοὺς ὀλίγους πρῶτον, εἰς περισσοτέρους ἔπειτα, αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦν τὴν ἀνάγκην τῆς προσαρμογῆς. Ὅταν δὲ ἡ κοινωνία δὲν φροντίζει νὰ προσαρμοσθῇ ἐγκαίρως, αἱ ἀντιφάσεις καταλήγουν εἰς ἀντιθέσεις, αἱ ὁποῖαι διογκώνονται ἀπὸ τὴν θέρημν τῆς δημιουργουμένης πίστεως καὶ καταλήγουν εἰς τὸν πόλεμον, πατέρα πάντων, διότι, ἐκ τῆς συγκρούσεως τῶν ἀμφισβητήσεων πρὸς τὸν μῦθον τῆς αἰωνιότητος καὶ τῶν διαφόρων ἀμφισβητήσεων μεταξύ των, δημιουργεῖται μία νέα μορφή κοινωνίας, ὅπωςδῆποτε διάφορος τῆς προηγουμένης, οἰονδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ χρῶμα τοῦ μῦθου πὸν θὰ τὴν σφραγίσῃ τελικῶς περισσότερο. Ὁ ρόλος τῶν ἀξίων τοῦ ὀνόματος καὶ τῆς ἀποστολῆς των ἡγετικῶν τάξεων ἐνὸς λαοῦ, εἶναι νὰ ἀποτινάσσουν τὴν ραθυμίαν τῶν μαζῶν καὶ νὰ συνθέτουν τὴν ἀμφισβήτησιν πρὸς τὸ καθεστῶς. Πρὶν ἢ ἡ ἀμφισβήτησις γίνῃ ἀντίθεσις. Καὶ πρὶν ἢ ἡ ἀπάθεια τῶν μαζῶν διοχετευθῇ πρὸς τὸν χαρισματικὸν Ἑγέτην ὁ ὁποῖος, ὑπὸ μορφὴν Σαβοναρόλα ἢ Στάλιν ἢ τῶν ἐλασσόνων φορέων τῶν ὀλοκληρωτισμῶν τοῦ αἰῶνος μας, θὰ κληθῇ ὡς Μεσσίας ἢ θὰ ἔλθῃ αὐτόκλητος διὰ νὰ παγιοποιήσῃ διὰ κάποιον χρόνον ὀπισθοδρομῆσεως τὸ ξεπερασμένον παρελθὸν ἢ τὸ ἰδιόπληκτον — καὶ διὰ τοῦτο ἐξ ἴσου ἀνεδαφικὸν — μέλλον. Δυστυχῶς καταλήγει συχνὰ αἱ μεταρρυθμίσεις πὸν ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν ἀνάγκην τῶν καιρῶν νὰ καθιεροῦνται ἐνκόλως μὲ τὴν γενικὴν συγκατάθεσιν, ὅταν ἐμφανισθοῦν ὡς ἐπαναστάσεις, ἐνῶ θὰ ἠδύναντο νὰ θεσμοθετηθοῦν ὁμαλῶς.

Τὸ δίκαιον εἰς τὴν διαδικασίαν αὐτὴν βραδυπορεῖ. Ὑπάρχον περιπτώσεις πὸν εἰς τὰς περιόδους τῆς ἀπαθείας ὁ ρόλος του εἶναι σημαντικώτερος. Ἡμπορεῖ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ὑπνώπτουσαν κοινωνικὴν συνείδησιν. Ἡ προστατευτικὴ νομοθεσία ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶς ἀδυνάτων ἐγένετο πλειστάκις χωρὶς τοὺς ἰδικούς των ἀγῶνας. Δὲν ἦσαν δὲ ταξικοὶ ἀποστάται, ὅπως πιστεύει ὁ Max Weber, οἱ ἄνθρωποι πὸν ἐκίνησαν τὴν διαδικασίαν τῆς. Ἦσαν ἐπίλεκτοι πὸν δὲν εἶχον λιποθυμήσει. Ἄς ἐνθυμηθῶμεν τοὺς δύο φωτεινοὺς σταθμοὺς τῆς ἐλληνικῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας. Τὸ 1909 - 10 καὶ τὸ 1935 - 36.

Αἰτία τῆς βραδυπορίας τοῦ δικαίου εἶναι ἡ παρακμὴ τῶν ἐπιλέκτων. Καὶ ἀκόμη, διὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴν φράσιν πὸν ἐξεσφενδόνισεν ὡς Καρδινάλιος Μοντίνι ὁ Πάπας Παῦλος ὁ 6ος, ἡ «λιποθυμία τῶν ἐντίμων ἀνθρώπων» πὸν βλέπουν, ἀλλὰ δὲν τολμοῦν νὰ διακηρύξουν τὴν ἀλήθειαν, ἐκείνων πὸν κατὰ τὸν Λορέντζον Μαβίλιν «θέλουν μὰ δὲν βολεῖ νὰ λησιμονήσουν».

Ἄς προσπαθῆσωμεν νὰ συλλάβωμεν, μὲ ἀφετηρίαν τὰς γενικὰς αὐτὰς σκέψεις, τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς μας. Ἀπὸ αὐτὴν θὰ ἐξαρτηθῇ καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ ὅλου δικαίου, ἰδίᾳ ὅμως τοῦ κοινωνικοῦ. Τὸ 1934, νεαρὸς ὑφηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐτόλμησα νὰ γράψω εἰς τὴν «Πρωτῶν» ἀπαντῶν εἰς σχε-

τικήν ἔρευναν, ὅτι «ὁ πολιτισμός μας δὲν ἔφθασεν εἰς τὸ σημεῖον τῆς ὀλοκληρώσεως πού θὰ ἐδικαιολόγει τὴν ἀπότομον κάμψιν του». Καὶ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἐτόνιζα εἰς τὰς μελέτας μου διὰ τὴν συλλογικὴν σύμβασιν ἐργασίας καὶ διὰ τὰς συλλογικὰς διαφορὰς ἐργασίας, ὅτι ἡ ὀλοκλήρωσις αὐτὴ εἶχε μακρὸν δρόμον νὰ διανύσῃ ἰδίως εἰς τὸν κοινωνικὸν τομέα, ἐτόνιζα δὲ τὴν ἀνάγκην τῆς ὀργανώσεως τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὸ πλέγμα τῆς ὁμαλῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ τοῦ δικαίου. Μία ἐκ τῶν κατευθύνσεων πού ἐχάρασσα, ἐκτὸς τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν συλλογικῶν συμβάσεων ὡς αὐτοτελοῦς πηγῆς τοῦ δικαίου, ἦτο καὶ ἡ καθιέρωσις τῆς αὐτομάτου συμμετοχῆς τῶν ἐργαζομένων εἰς τὸ σωματεῖον τῆς εἰδικότητός των εἰς τρόπον ὥστε, ἐπερχομένης κατ' ἀνάγκην ἐκδημοκρατικοποιήσεως τῶν συνδικαλιστικῶν ὀργανισμῶν, νὰ ἐνταχθοῦν οὗτοι ὡς ἄρμοι τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἰς τὴν προσπάθειαν παρακολουθήσεως τῶν ἐξελίξεων τῆς κοινωνίας μας. Ἡ, ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον, εἰς τὸ ἔργον τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως καὶ προόδου. Τὸ πνεῦμα τοῦτο ἀντικατώπτριζαν καὶ οἱ δύο μεγάλοι νόμοι τοῦ 1935, τῶν ὁποίων ὑπῆρξα ὁ εἰσηγητὴς καὶ ὁ συντάκτης καὶ τοὺς ὁποίους ἔθεσα εἰς λειτουργίαν ὡς Ὑπουργὸς τῆς Ἐργασίας.

Τὰ πράγματα ὅμως δὲν εἶχον ὠριμάσει. Καὶ δὲν ὠρίμασαν, φεῦ, ἕως σήμερον. Ὅχι δὲ μόνον εἰς τὴν χώραν μας, ἀλλὰ, παρὰ τὰς ἀναμφισβητήτους προόδους πού ἔγιναν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν, καὶ εἰς αὐτὰς τὰς πρωτοπόρους χώρας τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἡ ἀνακοπὴ τοῦ κηρύγματος τῆς συμμετοχῆς τῶν στελεχῶν καὶ τῶν ἐργατῶν εἰς τὴν ὑπεραξίαν τῆς ἐπιχειρήσεως πού ἐδηγγελλίζετο ὁ Στρατηγὸς Ντὲ Γκώλλ, ἀποδεικνύει τοῦτο. Τὴν ἔλλειψιν ἀνεπλήρωσε βεβαίως, ἐν πολλοῖς, ἡ καταπληκτικὴ προσαρμοστικότης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος — τὸ ὅποιον, ἐγκαταλείψαν τὴν νομικὴν ἀκαμψίαν του τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἀνεγνώρισε, μὲ πρωτοπόρους τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας τῆς Βορείου Ἀμερικῆς, τὴν κοινωνικὴν ἀνάγκην τῆς προσαρμογῆς.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἐμεσολάβησεν ὁ δεῦτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, ὁ ὅποιος εἶχε δύο θεμελιώδεις συναρτήσεις. Τὴν προώθησιν τῆς Κομμουνιστικῆς δεσποτείας καὶ συνεπῶς τὸ πλησίασμα τῆς ἀντικεφαλαιοκρατικῆς προκλήσεως εἰς τὰ νευραλγικὰ σημεῖα τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωῆς, πρῶτον, καὶ δεῦτερον, τὴν καταπληκτικὴν ἀνάπτυξιν τῆς τεχνικῆς προόδου. Ἡ δευτέρα αὐτῆ συναρτήσις εἶναι καὶ ἡ βασικωτέρα. Διότι ἂν ἡ πρώτη προεκάλεσε τὸν ἱερὸν φόβον τῆς ἀναστατώσεως εἰς πολλοὺς λαοὺς καὶ διὰ τοῦτο διετήρησε μίαν εὐθραυστον ἐνότητα πίστεως εἰς τὴν παραδοσιακὴν κοινωνίαν, ἡ δευτέρα, ἡ τρομακτικὴ τεχνικὴ πρόοδος, ἐπετάχυνε τὴν ἐξέλιξιν καὶ εἰς τοὺς δύο κόσμους πού ἐδημιούργησεν ὁ πόλεμος. Καὶ εἰς μὲν τὸν κεφαλαιοκρατικὸν κόσμον, παλαιότερον καὶ συνεπῶς ἐστερημένον τῶν φανατισμῶν τῶν προσηλύτων, εἶχεν

ἤδη ἐπέλθει τὸ πλησίασμα πρὸς τὰς νέας συνθήκας καὶ συνεπῶς ὁ κλονισμὸς ἦτο μικρότερος, εἰς τὸν ἄλλον ὅμως, τὸν κομμουνιστικόν, προσέλαβε βαθμηδὸν διαστάσεις ἀποκαλυπτικὰς.

Τὸ ἀνθρώπινον αἴσθημα τῆς ἐπιδιώξεως τῆς καλοπεράσεως εἶχεν ἤδη ὀδηγήσει εἰς τὴν οὐσιαστικὴν ἀστικοποίησιν τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας, ἀστικοποίησιν κατὰ τῆς ὁποίας εἰς μάτην ἠγωνίσθη ἡ ἠγεσία μέχρι τοῦ 1952. Ἄλλ' ἡ τεχνικὴ πρόοδος καὶ ἡ ἔνεκα ταύτης ἐξύψωσις τοῦ βιοτικῶ ἐπιπέδου τῶν ἀστῶν ἐκλόνησαν αὐτὰ ταῦτα τὰ θεμέλια τοῦ κομμουνιστικοῦ δόγματος. Ἐντὶ τῆς παραγωγῆς πρώτη ἀξία καθίστατο, ὅπως καὶ εἰς τὸν κεφαλαιοκρατικὸν κόσμον, ἡ κατανάλωσις. Καὶ ὁ ψυχολογικὸς ἀντίκτυπος ἀπὸ τὴν βασικὴν αὐτὴν μεταβολὴν ὑπῆρξε καταλυτικός. Ἡ ἠρωϊκὴ φάσις τοῦ κομμουνισμοῦ ὡς οἰκονομικῆς δοξασίας ἐτερματίσθη καὶ παρέσυρε καὶ τὴν ἰδεολογικὴν του δομὴν. Παρέμεινε μόνον ἡ ἐπεκτατικὴ διάθεσις τῆς χώρας ποὺ ἐνεσάρκωνε τὴν δοξασίαν. Ἄλλ' ἡ ἐπεκτατικὴ διάθεσις δὲν ἔχει τὴν μονοπωλιακὴν ὑφήν τοῦ ἀδυσωπύτου μύθου τῆς ἀλλαγῆς. Ὑπάρχον καὶ ἀνταγωνιστὰι μετὰ τοὺς ὁποίους εἶναι ἀναπόδραστος ἡ συνθηκολόγησις.

Μόνον αἱ ἰδέαι εἶναι ἀκαταμάχητοι, ὅχι τὰ συμφέροντα. Ὅτε ἡ ψευδὴς χρῆσις ἀπατηλῶν συνθημάτων. Ἐφ' ἧς ἐξητιμίσθη ἡ τυφλὴ πίστις, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀνάγκης, καὶ ἡ σοβιετικὴ οἰκονομία προσεπέλασε τὴν οἰκονομίαν τῆς ἀγορᾶς, ἡ μαρμαρυγὴ ἐξητιμίσθη.

Ὅπως εἶχεν ἐξατιμισθῆ καὶ εἰς τὸν κεφαλαιοκρατικὸν κόσμον. Καὶ ἡ ἀμφισβήτησις ἤρχισε καὶ ἐκεῖ.

Ἡ ἀμφισβήτησις ἔχει ὡς ἔμβλημα τὴν ἀντίδρασιν πρὸς τὴν καταναλωτικὴν κοινωνίαν. Εἰς τὸ βάθος ὅμως εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τῶν ἀντιθέσεων ποὺ προεκάλεσαν αἱ ἀντιφάσεις ποὺ δὲν κατάρθωσε νὰ συνθέσῃ ὁ βιομηχανικὸς πολιτισμὸς. Ὅπως ὑπῆρξε πάντοτε ἡ ἐκδήλωσις τῶν ἀντιφάσεων τοῦ πολιτισμοῦ κάθε ἐποχῆς.

Ἡ οἰκονομία τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς σπάνιως. Διότι τὰ παραγόμενα ἀγαθὰ δὲν ἦσαν ἄφθονα, ἐδημιουργεῖτο ἡ ἀνάγκη τῆς προσπαθείας πρὸς μείζονα παραγωγὴν. Ἄλλὰ καὶ τῆς προσπαθείας τῆς διατηρήσεως χαμηλοῦ κόστους παραγωγῆς, διὰ νὰ εἶναι εὐκολωτέρα ὅχι τόσο ἡ διάθεσις, καίτοι καὶ αὕτη ἐκινεῖτο εἰς μικρὰν ἀγορὰν λόγῳ τῶν χαμηλῶν εἰσοδημάτων τῶν ἐργαζομένων, ὑπερβαινόντων πάντοτε κατὰ δυναμικὸν τὰς ἀνάγκας τῆς παραγωγῆς, ὅσον κυρίως τῆς δημιουργίας νέων κεφαλαίων πρὸς περαιτέρω ἐπενδύσεις καὶ αὔξησιν τῆς παραγωγῆς.

Εἰς τὴν εἰκόνα αὐτὴν ἡ ἐξέλιξις κατέφερε δεινὰ πλήγματα. Ἡ σπάνις δὲν εἶναι πλέον σπάνις προϊόντων, ἀλλ' εἶναι, καὶ δὴ μόνον εἰς τὰς ὑπαναπτύκτους χώρας, σπάνις ἀγοραστικῆς δυνάμεως. Εἰς τὰς χώρας μετὰ προηγμένην οἰκονομικὴν ἀνάπτυξιν τὴν σπά-

νιν αντικατέστησεν ἡ ἀφθονία. Τοῦναντίον, εἰς τὰς περιοχὰς τῶν πρώτων ὑλῶν ἡ ἀφθονία τῶν πλουσίων προεκάλεσε πτώσιν τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ ἀποπτώχυνσιν τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ὁμως, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ προηγημένου κεφαλαιοκρατισμοῦ, ἐπιδιώκοντος νὰ τοποθετήσῃ τὴν παραγωγὴν του, ἠῤῥξησαν τὰς ἀνάγκας των. Καὶ αἱ ἀνάγκαι τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπεριόριστοι. Τὸ ἴδιον φαινόμενον ἐδημιούργησεν ἡ κοινωνία τῆς ἀφθονίας καὶ εἰς τὰς προηγημένας ἢ τὰς ἡμιπροηγημένας χώρας. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὅτι ἡ κατεύθυνσις τῆς οἰκονομίας δὲν περιορίσθη μόνον πρὸς τὴν παραγωγὴν, ἀλλ' ἐστράφη κατ' ἰσοδύναμον, ἂν μὴ κατὰ μείζονα τρόπον, πρὸς τὴν κατανάλωσιν. Ἡ ἄγρα τοῦ καταναλωτοῦ κατέστη ὁ κύριος στόχος τῆς ἐπιχειρήσεως, πὸν αὐτὸς καθορίζει τὴν παραγωγὴν καὶ τὸ εἶδος της. Καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πλέγμα δημιουργεῖται μία ἄλυσις ἐνδιαφερόντων καὶ ἐπιχειρήσεων, ὡς π.χ. ἡ διαφήμισις καὶ αἱ παροχαὶ πρὸς τοὺς πελάτας, αἱ δόσεις κ.ο.κ., αἱ ὁποῖαι καταλήγουν νὰ ἀπορροφήσουν ὄχι μόνον τὴν οἰκονομικὴν ἀντοχὴν τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι κατ' ἀνάγκην πλέον ἐπιδιώκουν μείζονα εἰσοδήματα, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ψυχὴν των. Ἡ εἰκὼν αὕτη ἐπιτρέπει εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν παρατηρητὴν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἴσως εἶναι ἡ περίπτωσις νὰ ὀμιλήσωμεν ἡμεῖς πλέον καὶ ὄχι οἱ μαρξισταὶ περὶ ἀλλοτριώσεως.

Εἶναι γνωσταὶ αἱ περιπέτειαι τῆς ἀτυχοῦς αὐτῆς ἐννοίας, ἡ ὁποία δημιουργηθεῖσα καὶ αὕτη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνας ἔλαβεν εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον τὸ ὄνομα τῆς «ἀλλοτριώσεως» ἢ «ἀποξενώσεως», ὅπως μετέφρασα πρὸ ἐτῶν εἰς τὸ «Κοινωνικόν» μου «Δίκαιον» τὸν ἐγγελιανὸν καὶ μαρξιανὸν ὄρον *Entfremtung* (γαλλιστὶ *aliénation*).

Εἰς τὸ βάθος, τὸ πρόβλημα τῆς «ἀλλοτριώσεως» εἶναι ἡ διαπίστωσις τῶν ἀντιθέσεων τῆς ζωῆς ὀδηγουμένων εἰς τὰς ἀπωτάτας των λογικὰς συνεπειάς. Ἡ ἀλλοτριώσις εἶναι ἡ ἥττα τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν ἀντιτιθεμένων, ἡ στέρησις του ἀπὸ μερικὰ ἀπὸ τὰ δικαιώματά του πὸν θεμελιώνει ἡ θέσις του εἰς τὴν κοινωνίαν, βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνισότητος ἢ τῆς συμβολῆς του εἰς τὴν παραγωγικὴν διαδικασίαν, καὶ περαιτέρω ἡ παραίτησις του ἀπὸ τὴν διεκδίκησιν τῶν δικαιωμάτων του αὐτῶν. Εἶναι ἡ ἀποκορύφωσις τῆς ἀντιθέσεως. Ἀντὶ τῆς ἀποκορυφώσεως αὐτῆς ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ ἐπιδιώκει τὴν ἐξέλιξιν τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος πρὸς τὴν σύνθεσιν. Πράγματι, ἡ διαλεκτικὴ, ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῶν ἀκροαίων συνεπειῶν τῶν ἀντιφάσεων, ἀπὸ τὴν διαπίστωσιν τῶν ὁποίων ἐξεκίνησε, διὰ νὰ τὰς ἐρευνήσῃ, ἐν κινήσει. Ὁ στοχασμὸς εἶχε φθάσει εἰς τὴν ἐρευναν μιᾶς μορφῆς ἀλλοτριώσεως, ἡ ὁποία ἐξεδηλοῦτο εἰς τὴν ἀντίθεσιν τοῦ «ὄντος» καὶ τοῦ «μὴ ὄντος», τοῦ «ιδίου» καὶ τοῦ «ἄλλου». Εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς λύσεως τῆς ἀπωτάτης αὐτῆς συνεπειᾶς τῶν ἀντιθέσεων τῆς ζωῆς μετέσχε, παραλλήλως πρὸς τὸν

Ἡράκλειτον, τὸν Ζήνωντα καὶ τὸν Πλάτωνα, καὶ αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης. Διότι ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις κινεῖται κατ' ἀνάγκην πρὸς τὰ δύο ἄκρα τῆς ζωῆς. Πρὸς τὴν ἔρευναν τῆς ἀρχῆς τῆς καὶ πρὸς τὴν ἐξέτασιν τῶν συνεπειῶν τῆς. Τὸ πρόβλημα διὰ τοὺς ἀρχαίους ἦτο «πῶς τὸ ὄν δύναται νὰ γίνῃ μὴ ὄν ἢ, ἄλλως, πῶς τὸ ὄν δύναται νὰ γίνῃ «ἄλλο». Πῶς ἀκόμη θὰ κριθῆ, ποῖον εἶναι τὸ ἀληθὲς «ὄν» καὶ ποῖον τὸ «μὴ ὄν». Μόνον ὁ Παρμενίδης ἐδίδασκεν ὅτι «μόνον τὸ ὄν ἦν, τὸ μηδὲν οὐκ ἦν».

² Ἀπὸ τὴν βασικὴν αὐτὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματος τῆς ζωῆς πηγάζει ἡ διάκρισις μεταξὺ τῆς στατικῆς καὶ τῆς δυναμικῆς ἀντιμετώπισεως τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων.

Εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὅμως ἡ ἀναζητήσις περιορίζετο εἰς τὴν σφαῖραν τῶν ιδεῶν. Ἐλλόγως, διότι ἡ πρακτικὴ ζωὴ δὲν ἔθετε τὰ προβλήματα πὸν θέτει ἡ νεωτέρα ἐποχὴ καὶ διὰ τὰ ὁποῖα πρέπει ὁ ἀνθρώπινος στοχασμὸς νὰ δώσῃ ἐξήγησιν. Ἡ ὑπαρξις τῆς δουλείας, ἰδίως, ἀφῆρει τὰς ρίζας τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος ὅπως τὸ ἐννοοῦμεν σήμερον. Τὸ μεγαλεῖον τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως στηρίζεται ἀκριβῶς εἰς τὸ ὅτι αὕτη ἀνεζήτησε λύσεις, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν πρακτικὰ προβλήματα, ἐκεῖνα πὸν ἐνεφανίσθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων. Εἰς αὐτὸν τὸν προδρομικόν, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο ἀφηρημένον χαρακτῆρα τῆς ἀρχαίας σκέψεως ὀφείλεται ἡ σύγχρονος ἀμφισβήτησις περὶ τῆς σημασίας τῆς φιλοσοφίας, ἰδίᾳ ἀπὸ τοὺς μεταμαρξιστάς.

Στηριζόμενοι, ἐν τούτοις, εἰς τὴν ἀρχαίαν σκέψιν ὁ Ἐγγελοσ, ὁ Φῶυερμπαχ, καὶ ὁ Μὰρξ μετετόπισαν διαδοχικῶς τὸ πρόβλημα βάσει τῶν δεδομένων τῆς συγχρόνου κοινωνίας. Ἡ «ἀλλοτριώσις» πλήττει δι' αὐτοὺς τὸν ἄνθρωπον καὶ ὄχι μόνον τὸ «ὄν» ὡς ἰδέαν. Ὁ ἄνθρωπος τίθεται εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀντιμέτωπος ἐνὸς θεμελιώδους ἄλλου «όντος», τῆς φύσεως. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιοῖ ἐπιγενομένως τὰ ὄπλα πὸν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ δαμάσῃ τὴν φύσιν, δηλαδὴ τὴν ἐργασίαν, τὴν κοινωνίαν, τὴν εὐφύϊαν καὶ τὴν γλῶσσαν, διὰ νὰ ὑποτάξῃ τὸν συνάνθρωπόν του. Ἡ γλῶσσα π.χ., χρήσιμος διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς σκέψεως, ἠμπορεῖ νὰ στραφῇ κατὰ τῆς σκέψεως, ἂν χάσῃ τὸ συγκεκριμένον τῆς περιεχόμενον καὶ χρησιμοποιοῖται μόνον δι' ἀπατηλὰς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀφαιρέσεις. Ἄς φέρῃ ὁ Μὰρξ τὸ παράδειγμα τῆς ἀστικῆς τάξεως ἐπικαλουμένης τὴν ἐλευθερίαν, διὰ νὰ ἐκμεταλλεθῆ τὴν ἐργατικὴν τάξιν. Ἡμεῖς θὰ ὑπενθυμίσωμεν τὰ συνθήματα περὶ τῆς δημοκρατίας ὡς μῦθον τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων, διὰ νὰ δεχθῶμεν, μὲ γενικώτερον ὅμως φάσμα, ὅτι ἔχει δίκαιον. Ἡ κοινωνία, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ἠμπορεῖ νὰ μεταβληθῆ εἰς ὄργανον πίεσεως. Ποῦ ὅμως ἀποδεικνύουν τὰ πράγματα ὅτι καθίσταται περισσότερον ὄργανον πίεσεως, εἰς τὰ ἀστικά ἢ εἰς τὰ κομμουνιστικά κράτη; Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ἡ εὐφύϊα, ἡ σκέψις καὶ ἡ ἐπιστήμη δύνανται νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν δυστυχίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Συνέπεια τῶν σκέψεων αὐτῶν, τῶν ὁποίων ἡ βασικὴ ὀρθότης δὲν

είναι εύκολον νὰ ἀμφισβητηθῆ, εἶναι ἡ προώθησις τῆς ὑλιστικῆς διαλεκτικῆς εἰς τὴν σκέψιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἄλλην διέξοδον παρὰ τὴν ἐπαναστατικὴν καταστροφὴν τῶν «ξοάνων» πού τὸν ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἀλλοτριώσιν αὐτῆς ταύτης τῆς ὑποστάσεως του ὡς ἀνθρώπου, καὶ νὰ ξεπεράσῃ οὕτω τὴν ἀπανθρωπίαν καὶ τὴν ἀλλοτριώσιν πού τὸν συμπιέζει. Διὰ τῆς θεωρίας τῆς «ἀλλοτριώσεως» δίδεται εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐπαναστάσεως φιλοσοφικὸν καὶ ἠθικὸν ἔρεισμα, ἐνῶ συγχρόνως διευρύνεται ἡ ὀπτικὴ ἐρεῦνης τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος.

Αἱ ἀντιλήψεις αὐταὶ εἶναι συνέπειαι τῶν ἐξελίξεων τοῦ 19ου αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος πού ἐπίστευσεν εἰς τὴν πρόοδον ὡς θεάν. Καὶ πολλοὶ μὲν τρέμοντες πρὸ τῶν συνεπειῶν εἰς τὰς ὁποίας ἠμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ ἡ πρόοδος, δυσκόλως ἐδέχοντο τὴν ἀξίαν της. Ὁ Baudelaire ἠρνεῖτο νὰ πιστεύσῃ εἰς τὸν «Monsieur le Progrès et dame Industrie». Καὶ πρὸ αὐτοῦ, ἤδη εἰς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος, ὁ Rousseau ἐκναινετο μεταξὺ τῆς ἐπιδοκιμασίας καὶ τῆς καταδίκης τῆς προόδου.

Ὁ Μὰρξ ὅμως, παρεσκευασμένος ἤδη ἀπὸ τὸν Ἐγγελον ἀλλὰ καὶ συνεχίζων τὴν ματεριαλιστικὴν παράδοσιν τῶν κλασσικῶν οἰκονομολόγων, ἔφθασεν εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς ἀλλοτριώσεως πού εἶδομεν, τὴν ὁποίαν ἐπεξεργάσθη περαιτέρω ἡ διδασκαλία τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Δύο παρατηρήσεις ἐπιβάλλονται. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ἡ μαρξικὴ ἔννοια τῆς «ἀλλοτριώσεως» δὲν εἶναι ὑλιστικὴ. Εἶναι κατ' οὐσίαν ἀνθρωπιστικὴ. Καί, ἔτι περαιτέρω, εὐρίσκεται ἐν σπέρματι καὶ εἰς προηγουμένους στοχαστάς, ὅπως π.χ. εἰς τὸν Ἅγιον Ἀγόουστίνον, διὰ νὰ μὴ φθάσωμεν μέχρι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ὑπῆρξε δὲ ἀσφαλῶς ὑπὸ γενικωτάτην μορφήν εἰς τὴν βάσιν τῶν ἀντιδράσεων ἐνώπιον τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἀσθενεστέρων καὶ ἰδίως τῶν κατακτωμένων λαῶν εἰς τὰ πρῶτα βήματα τοῦ νεωτέρου κόσμου, δηλαδὴ ἤδη ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος, ἀντιδράσεων πού ἐξεδηλώθησαν μὲ τὰ ἔργα στοχαστῶν μεγάλου ἠθικοῦ ἀναμετρήματος, ὅπως μὲ τὴν «Οὐτοπίαν» τοῦ πολλοῦ Θωμᾶ Μόρου. Καὶ ὁ χαρακτήρ της αὐτὸς ἐπέτρεπεν εἰς τοὺς συγχρόνους μαρξιστὰς νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ μαρξισμὸς εἶναι ἀνθρωπισμὸς, διακρινόμενος ἀπὸ τὸν παλαιότερον ἀνθρωπισμόν, διότι εἶναι «ρεαλιστικὸς».

Ἐν τούτοις, σημασίαν δὲν ἔχει ἡ ἀρχικὴ σκέψις περὶ τῶν κινδύνων πού πηγάζουν ἀπὸ τὴν πρόοδον λόγῳ τῶν ἀντιφάσεων πού ὑπάρχουν εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Σημασίαν ἔχει ὁ ἐπιγενόμενος μῦθος, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μίαν, καὶ αὐτὸς, ἐφαρμογὴν τοῦ δόγματος τῆς κακομεταχειρίσεως τῆς σκέψεως καὶ τῶν λέξεων πρὸς «ἀλλοτριώσιν» τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν εἶναι μόνον ἡ ἐκμετάλλευσις τοῦ ἀσθενεστέρου ἀπὸ τὸν ἰσχυρότερον ἀλλοτριώσις. Εἶναι καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις τῶν πολλῶν ἀπὸ τοὺς ὀλίγους μὲ τὸν μῦθον τῆς διορθώσεως τῶν πραγμάτων πρὸς ἐπιβολὴν τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου πολιτικοῦ καθεστῶτος. Καί, ἀκόμη, ἡ ἐκμετάλλευσις

τοῦ πνεύματος τῆς ἀγέλης καὶ τῆς μιμνήσεως πὸν ἐπιπολάζει εἰς τὴν καταναλωτικὴν ἰδίως κοινωνίαν.

Καὶ ἐνῶ εἶναι εὐκόλον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρξεν ἀνθρωπιστικὴ ἢ ἀφετηρία τῆς κριτικῆς τῆς λειτουργίας τῆς ιδέας τῆς «ἀλλοτριώσεως», δὲν δικαιούμεθα νὰ ἀποκρούσωμεν ὅτι αὕτη ἐξειλίχθη εἰς ἄρνησιν τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, στραφεῖσα διὰ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἐναντίον τῶν ἀρχικῶν τῆς διδαγμάτων. Ἡ ἐπανάστασις δὲν ἀπέκτησε πράγματι φιλοσοφικὴν καὶ ἠθικὴν θεμελίωσιν, ἔρεισμα μόνον θεωρητικὸν ἀπέκτησε καὶ φιλοσοφικὸν καὶ ἠθικὸν μῦθον, τὸν ὁποῖον, ἐν τούτοις, οἱ μαρξισταί, καίτοι ἐχρησιμοποίησαν, ἀπέφυγαν ἐπὶ μακρὸν νὰ τονίσουν, τρέμοντες μήπως κλονίσουν τὸ ὕλιστικὸν οἰκοδόμημα τῆς κομμουνιστικῆς πράξεως, τὸ ὁποῖον καὶ μόνον ἦτο δυνατόν νὰ δικαιολογήσῃ τὴν μορφήν τῆς κοινωνίας πὸν ἐπέβαλεν ἢ ἐπικράτησις τῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν Σοβιετικὴν Ἑνωσιν. Ἡ «ἀλλοτριώσις» πράγματι ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν σημερινὴν σοβιετικὴν κοινωνίαν.

Ἡ δευτέρα παρατήρησις ἀναφέρεται εἰς τὸ θέμα τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς «ἀλλοτριώσεως». Εἶναι ἡ ἐπανάστασις ἢ λύσις ; Δηλαδή δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος διορθώσεως, πλὴν τῆς ἐπαναστάσεως, πρῶτον ; Καὶ αἱ σύγχρονοι ἐξελίξεις ἀπέδειξαν ὅτι ἡ «ἀλλοτριώσις» συνεχίζεται καὶ χειροτερεύει, ἢ ἀπαμβλύνεται καὶ μετριάζεται, δεύτερον ; Καί, ἀκόμη, ἡ ἀλλοτριώσις ὀδηγεῖ εἰς τὴν διχοτόμησιν μεταξὺ δύο μεγάλων τάξεων, τῶν ἐκμεταλλευτῶν καὶ τῶν ὑφισταμένων τὴν ἀλλοτριώσιν, τάξεων ἔχουσῶν κάθε μιᾶς ἐσωτερικὴν ἐνότητα, ὥστε ἡ ἐπανάστασις νὰ εἶναι ὄχι μόνον λύσις ἀλλὰ καὶ λύσις δυνατὴ, τρίτον ;

Καὶ εἰς τὰ τρία αὐτὰ ἐρωτήματα ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ. Ἡ ὀρθὴ βάσις τῆς ἀλλοτριώσεως δὲν ἔχει πλέον τὴν παλαιὰν σημασίαν της. Οὔτε διορθώνεται μὲ τὴν ἐπανάστασιν τίποτε.

Μήπως ὅμως ὑπάρχει μία ἄλλη ἐξήγησις ὄλου τοῦ θορύβου πὸν κυριαρχεῖ σήμερον εἰς τὸν διεθνῆ στοχασμὸν ἐν σχέσει μὲ τὴν ἀλλοτριώσιν ;

Νομίζω ὅτι εἶναι ἡ ἀκόλουθος :

Οἱ ἐρευνῆται ζητοῦν ἐκάστοτε νὰ ἐξηγήσουν, συνήθως δὲ μὲ ιδέας καὶ ἔτι περισσότερον μὲ πίστεις *a priori* τεθειμένας, τὸ φαινόμενον τοῦ ἀναγκαστικοῦ συμβιβασμοῦ εἰς τὸν ὁποῖον καταλήγει ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις. Ἀλλ' ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν συνθηκῶν τῆς ἐκάστοτε μορφῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Χάρῃ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἄλλου ὁ ἄνθρωπος βλέπει συμπιεζομένην τὴν ἰδικήν του ἰδεατὴν ἐλευθερίαν. Ἡ συμπίεσις αὕτη εἶναι δυνατόν νὰ γίνεταί διὰ τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου» τοῦ ὁποῖου ἡ σύγχρονος μορφή εἶναι ὁ διάλογος, τὸ δυσχερέστερον, ἄς σημειωθῇ, κοινωνικὸν φαινόμενον. Συνήθως ὅμως γίνεται διὰ τῆς ἐπιβολῆς τῶν πραγμά-

των. Καὶ ἡ συμπέσις αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν δημιουργίαν ποικίλων συνθηκῶν ὅχι μᾶς μόνον θεμελιώσεως οικονομικῆς ἢ ἄλλης, ὅπως εἶναι ἡ ψυχολογικὴ πίεσις τὴν ὁποίαν περιέγραφα πρὸ ὀλίγου πὸν πλησιάζει μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀλλοτριώσεως πὸν δέχεται σήμερον, ὡς ἐσημείωσα, καὶ ὁ Λυκαῶς.

Ἄλλ' ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ἀλλοτριώσεως καὶ τῆς ἀντιδράσεως κατ' αὐτῆς κινῶνται πάντοτε αἱ δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Οὕτως εἰς τὴν σοβιετικὴν κοινωνίαν ἢ παντοδυναμίᾳ τοῦ γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὠδήγησεν ὁ ἄκαμπτος σοσιαλιστικὸς προγραμματισμὸς, ἔφερεν εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τὴν συνείδησιν τῆς δυνάμεως ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνότητος τῆς τεχνοκρατίας πὸν μὲ ἐναλλασσομένην περιοδικότητα ἀποσπᾷ παραχωρήσεις ἀπὸ τὴν ἰσχὺν τοῦ γραφειοκρατικοῦ προγραμματισμοῦ, μία ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τῆς οικονομίας τῆς ἀγορᾶς καὶ ἡ συμπαρομαρτοῦσα ἀποκατάστασις τῆς ἐννοίας τοῦ κέρδους, καὶ τοῦ ἀτομικοῦ ἀκόμη ὑπὸ τινά ἔννοιαν. Τὸ ἰδανικὸν οὕτω τοῦ Μάρξ περὶ τερματισμοῦ τῆς «προϊστορίας» διὰ τῆς δημιουργίας τῆς ἀταξικῆς κοινωνίας μὲ τὴν ὁποίαν συνδέεται καὶ ὁ θάνατος τῆς «ἀλλοτριώσεως», σβήνει ὀριστικῶς εἰς τὸν ὀρίζοντα τῶν ἐλπίδων τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἡ προσαρμογὴ εἰς τὴν κοινωνικὴν πραγματικότητα καθίσταται ἀδυσώπητος ἀνάγκη.

Ἀντιστοίχως εἰς τὴν κεφαλαιοκρατικὴν κοινωνίαν ἡ ἀδυσώπητος ροπὴ πρὸς τὴν οικονομικὴν ἀνάπτυξιν ὠδήγησεν εἰς τὴν πρωτοκαθεδρίαν τῆς βιομηχανίας, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάπτυξις προεκάλεσε, διὰ λόγους οικονομικῆς ἀνάγκης, εἰς τελευταίαν ἀνάλυσιν, τὴν μονοπωλιακὴν ἢ ὀλιγοπωλιακὴν ὁργάνωσιν. Καὶ τὰ δύο κοινωνικὰ συστήματα κατέληξαν διὰ τοὺς ἰδίους λόγους, δηλαδὴ ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀνάγκης τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως, εἰς τὴν ἰδίαν μορφήν βιομηχανικῆς ἀναπτύξεως, τὴν σχεδὸν μονοπωλιακὴν. Οὐδεμίαν ἔχει οικονομικὴν σημασίαν, ἂν τὸ μονοπώλιον ὀνομάζεται εἰς τὴν μίαν περιπτώσιν ἐθνικοποιημένη βιομηχανία καὶ εἰς τὴν ἄλλην ἰδιωτικὴ ἐπιχειρήσις, ἂν δηλαδὴ διάφορος εἶναι ἐκάστοτε ἡ κατανομὴ τῶν κερδῶν.

Καὶ αἱ δύο ὁμοως συγκεντρώσεις, καὶ ἡ ἐθνικοποιημένη καὶ ἡ ἰδιωτικὴ, ὠδήγησαν εἰς ἀντιφάσεις. Καὶ ἡ ἀντίδρασις ἐξεδηλώθη κάποτε ὀδηγοῦσα εἰς νέας συνθέσεις. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ πιστεύω ὅτι μία τοιαύτη σύνθεσις μεταβατικῆς ἐνδεχομένης μορφῆς — κάθε ὅμως μετάβασις ὀδηγεῖ εἰς νέας λύσεις, ὅχι εἰς τὴν ἐπάνοδον εἰς τὸ παρελθόν — εἶναι ἡ σημερινὴ παγκόσμιος αἰξήσις τῆς τιμῆς τοῦ χρήματος. Ὁ τόκος, τὸν ὁποῖον καὶ ὁ Ἄριστοτέλης καὶ ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία κατεδίκαζον ὡς παρὰ φύσιν ἢ ἀνῆθικον, οὐδέποτε εὐρίσκετο εἰς μεγαλύτερον ὕψος. Ὑπερβαίνει σήμερον κατὰ βάσιν τὸ 10% ἑτησίως. Ἡ κοινωνικὴ ἐν τούτοις συνείδησις πρὸ ἡμίσεος αἰῶνος ἤτο ὅτι τὸ χρῆμα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κερδίζῃ πολλά, διότι οὕτως ἀνακόπτεται ἡ παραγωγικὴ δραστηριότης. Ἄλλ' ἀκριβῶς ἡ ἀνάπτυξις τῆς δραστηριότητος αὐτῆς ὠδήγησεν

εἰς τὰ ὑψηλά βιομηχανικά κέρδη, ἢ εἰς τὰ ὁποῖα συμμετοχὴ τῶν πολλῶν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ βραδύνη, διότι μόνον διὰ τῆς συμμετοχῆς αὐτῆς θὰ ἐπύρρατο ἡ ἄρσις τῆς ἀντιφάσεως ποὺ ἐδημιουργήθη διὰ τῆς ἀπορροφῆσεως τῆς προσπαθείας τῶν πολλῶν ἀπὸ τοὺς ὀλίγους, τοὺς ἔχοντας εἰς χεῖρας τὴν βιομηχανικὴν παραγωγὴν. Ἡ δημοκρατικοποίησις ἰδίως τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν εἶναι τὸ σύγχρονον αἶτημα τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως. Καὶ διὰ μὲν τὴν ἐργασίαν τὸ πρόβλημα, ποὺ εἰς τὸ βάθος εἶναι μία ἐκδήλωσις τοῦ αἰτήματος τῆς ἰσότητος, ἀντιμετωπίζεται μὲ τὸ αἶτημα τῆς ἀξίσεως τοῦ βιοτικῶ ἐπιπέδου τῶν ἀσθενεστέρων καὶ τὴν ἀντίστοιχον ἀξίησιν τοῦ ποσοστοῦ συμμετοχῆς τῆς ἐργασίας εἰς τὸ προῖον τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Ὑπάρχει ὅμως καὶ τὸ θέμα τοῦ κεφαλαίου καὶ ἰδίως τοῦ μικροῦ, δηλαδὴ τοῦ πολλοῦ κατὰ κατανομήν καὶ κατ' ἀνάγκας. Ἡ λύσις τῆς ἀνωνόμου ἐταιρείας δὲν ἤρκεσε διὰ νὰ ἐπιφέρει τὴν δημοκρατικοποίησιν ὡς πρὸς αὐτό, διότι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναπτύξεως ὠδήγησεν εἰς ἄλλην πηγὴν ἐνισχύσεως, τὴν τραπεζικὴν δανειοδότησιν.

Ἄλλ' αὕτη, προκαλοῦσα μείζονας ἀνάγκας ἀνευρέσεως κεφαλαίων, συνειδητοποίησεν εἰς τοὺς πολλοὺς τὴν σημασίαν τῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ τῶν μικρῶν ἀκόμη οἰκονομιῶν τῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ ἀξίησις τοῦ τόκου, δηλαδὴ ἡ δημοκρατικοποίησις τοῦ τρόπου διανομῆς τῶν κερδῶν. Ἡ ἐπιχείρησις, ἀποστέρουσα τὴν συμμετοχὴν τῶν ἰδίων τῆς παραγόντων εἰς τὴν διοίκησιν καὶ εἰς τὰ κέρδη, καὶ ἀποφεύγουσα τὸ μετοχικὸν κεφάλαιον, ὑποτάσσεται τελικῶς εἰς τὴν οἰκονομικὴν δύναμιν τῶν ἀδυνάτων, συνηψισμένων εἰς τὴν τραπεζικὴν ὀργάνωσιν. Ὁ μονοπωλιακὸς καπιταλισμὸς ἐθεμελίωσε τὸν βιομηχανικόν, ὁ ὁποῖος ἐν συνεχείᾳ ἐνίσχυσε τὴν μονοπωλιακὴν ἢ ὀλιγοπωλιακὴν ἐκμετάλλευσιν. Ἴσως ὅμως σήμερον πρέπει νὰ ἀρχίσωμεν νὰ ὀμιλῶμεν περὶ τραπεζικοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ ὁποῖος συντίθεται μὲ τοὺς δύο ἄλλους εἰς μίαν νέαν ἐνότητα στηρίζουσαν τὸν σύγχρονον κοινωνικὸν νεοκαπιταλισμόν, τοῦ ὁποῖου ἡ βᾶσις εἶναι δημοκρατικὴ, διότι ὠδηγεῖ εἰς τὴν συμμετοχὴν τῶν πολλῶν, τῶν ἀνωνόμων καὶ τῶν ἀδυνάτων εἰς τὰ κέρδη τῶν ἐπιχειρήσεων.

Ποῖον θὰ εἶναι τὸ μέλλον τῆς ἐξελιξέως αὐτῆς, δὲν εἶναι γνωστόν. Εἶναι ὅμως γνωστόν, ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις ὠδήγησε πολλάκις εἰς συνειδητοποίησιν τῶν ἀντιφάσεων τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀναζήτησιν κοινωνικῶν ἀπαντήσεων εἰς αὐτάς. Καὶ κάθε κοινωνικὴ ἀπάντησις περιέχει κατὰ βάθος τὸ αἶτημα τῆς ἰσότητος.

Δὲν εἶναι ἔργον τοῦ βήματος αὐτοῦ νὰ ὑποδείξῃ τὸν ἐνδεδειγμένον τρόπον ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων ποὺ γεννᾷ ἡ διαμορφουμένη κατάστασις. Ἄλλων βημάτων, σιωπηλῶν ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἶναι τοῦτο ἀποστολή. Τὸ βῆμα ὅμως τοῦτο ἔχει χρέος νὰ ἀναζητῇ τὴν ἀλήθειαν καὶ νὰ διαπιστώσῃ τὰ πράγματα, εἴτε εἶναι ταῦτα ἀρεστά εἴτε ὄχι εἰς ἕκαστον ἐξ ἡμῶν. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀξία ὑψηλοτέρα ἀπὸ τὴν

πολιτικήν. Καὶ ἡ ἔλλειψις τῆς ἐπιστημονικῆς κρίσεως, πού στηρίζεται εἰς τὸ ὄν, ὀδηγεῖ πάντοτε εἰς ἀστοχήματα τὴν πολιτικήν, πού ἀναζητεῖ τὸ δέον.

Καὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι εἰς τοὺς καιροὺς μας αἱ ἀντιφάσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἐκορυφώθησαν. Ἡ πρόχειρος εἰκὼν πού προσεπάθησα νὰ δώσω περὶ τῆς μορφῆς πού ἔχει σήμερον προσλάβει ἡ κοινωνικὴ ζωὴ δὲν χαράσσει δρόμους τοῦ μέλλοντος. Οὔτε εἶναι δυνατὸν ἀπὸ τοῦ βήματος αὐτοῦ νὰ ἐπιδοθῶμεν εἰς ἀναζητήσεις ἀναγομένας εἰς τὴν ἀρτιγενῆ ἐπιστήμην τῆς μελλοντολογίας, τὴν ὁποίαν ἀνέφερα ἐν ἀρχῇ. Ἐξηγεῖ ὁμως ἡ εἰκὼν αὐτὴ τὸ κῶμα τῆς ἀμφισβήτησεως τὸ ὁποῖον κυριαρχεῖ εἰς τὸν κόσμον ὀλόκληρον. Τὸ κῶμα τῆς κριτικῆς κατὰ τῆς σημερινῆς κοινωνίας. Τὸ φαινόμενον τῆς ἀρνήσεως τῆς σημερινῆς κοινωνίας πού βλέπομεν εἰς ὅλην τὴν γῆν. Ἀρνήσεως πού προσλαμβάνει ἄλλας ἄλλου μορφάς, ἀπὸ τῶν ἐκδηλώσεων τῶν ὠργισμένων νέων πάσης ὀνομασίας μέχρι τῆς ἀπειθαρχίας τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων ὅχι μόνον εἰς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ νόμου ἢ τῆς ἐξουσίας, τὴν ὁποίαν, οἰκονομικὴν ἢ πολιτικήν, θεωροῦν, καλῶς ἢ κακῶς, ἐχθρικήν πρὸς αὐτάς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀπειθαρχίας πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς αὐτῶν δεσμεύσεις, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν τὰς σημερινὰς ἀναστατώσεις εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ὅπου βλέπομεν τοὺς ἐργάτας νὰ μὴ ἐξεγείρονται μόνον κατὰ τῶν ἐργοδοτῶν καὶ κατὰ τοῦ Κράτους, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν ἰδίων τῶν συνδικαλιστικῶν ὀργανώσεων αὐτῶν καὶ εἰς τὰς χώρας ἀκόμη μὲ παροιμιώδη ἀυτοπειθαρχίαν τοῦ λαοῦ των. Αἱ ἀποκληθεῖσαι («ἄγρια») ἀπεργαί εἰς τὴν Γερμανίαν, τὴν Ἀγγλίαν, τὸ Βέλγιον καὶ τελευταίως καὶ τὴν Σουηδίαν, τὸν παράδεισον αὐτόν, ὅπως ἐνομιζέτο, τῆς κοινωνικῆς ἁρμονίας καὶ τάξεως, ἡ ἀποκαλυπτικὴ ἀναταραχὴ τοῦ 1968 εἰς τὴν Γαλλίαν, τὸ ἐπίμονον φοιτητικὸν ἐπαναστατικὸν κίνημα εἰς τὰς Ἠνωμένας Πολιτείας, τὸ κῶμα τῶν κοινωνικῶν διεκδικήσεων πού ἐμφανίζεται παραλλήλως πρὸς μίαν ἐπίμονον οἰκονομικὴν ἀνθησιν εἰς τὴν Ἰταλίαν, διὰ νὰ ἐντοπίσωμεν λόγῳ συντομίας μόνον εἰς τὰς χώρας αὐτάς ἐν παγκόσμιον φαινόμενον, τὸ ὁποῖον συνταράσσει ἐν ταῦτῳ καὶ τὸ Μεξικὸν καὶ τὴν Ἰσπανίαν καὶ τὴν Ἰαπωνίαν, δὲν ἐξηγοῦνται μὲ τὴν ἀπλοϊκὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀναρχισμοῦ ἢ τοῦ κομμουνισμοῦ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἀποχρώσεως, ἔχουν αἷτια συναρτώμενα μὲ τὴν ἐξέλιξιν πού περιέγραψα προηγουμένως. Μέχρι, τέλος, τοῦ κλονισμοῦ τῆς πίστεως εἰς τὴν παραδεδεγμένην μορφήν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος πού παρατηρεῖται παντοῦ ὅπου ἡ πολιτικὴ τάξις δὲν ἀντελήφθη ὅτι οἱ νέοι καιροὶ ἀπαιτοῦν ἀναπροσαρμογὰς τοῦ συστήματος, διὰ νὰ εὐθυγραμμισθῇ τοῦτο πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν λαῶν καὶ νὰ μὴ ὑποστῇ τὴν παρακμὴν τῆς ἀπομονώσεως καὶ τῆς δημαγωγίας, ἡ ὁποία τὸ καθιστᾷ ἔρμαιον τοῦ πρώτου πλήγματος πού θὰ τοῦ καταφέρει ἡ ἀμφισβήτησις πού γρήγορα συντίθεται μὲ τὴν δημαγωγίαν.

Διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἡ εἰκὼν θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι συνήθως ἡ ἀμφισβήτησις δὲν προβάλλει καμίαν θέσιν, δὲν ξεκινᾷ ἀπὸ καμίαν πίστιν εἰς ἄλλο σχῆμα,

εἰς ἄλλο ἰδεῶδες, εἶναι, ὅπως ἔγραψεν ὁ *George Kennan*, ἀνταρσία χωρὶς πρόγραμμα.

Διαφέρει κατὰ τοῦτο ἀπὸ τὰς πίστεις καὶ τῶν νοσταλγῶν τοῦ παρελθόντος καὶ τῶν δραματιστῶν τοῦ μέλλοντος, οἱ ὅποιοι δὲν ἀμφισβητοῦν, ἀλλ' οἰστορηλατοῦνται ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς μεταβολῆς, τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὸν παλαιὸν καλὸν καιρὸν, οἱ πρῶτοι, τῆς δημιουργίας τῆς τελείας κοινωνίας οἱ δεῦτεροι. Καὶ αὐτοὶ χωρὶς πρόγραμμα εἶναι, πιστεύουν ὅμως ἀκραδάντως, ἀλλ' ἀφελῶς, ὅτι ἔχουν πρόγραμμα! Οἱ τονίζοντες ὅτι ὅλα πηγαίνουν ἢ μᾶλλον ἐπὶ γαῖαν καλὰ ὑπὸ τὸ φιλελεύθερον καθεστῶς τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ ὅτι καὶ εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχὴν ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ μόνον αὐτὴ ἠμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν πρόοδον, βλέπουν μόνον τὴν ἀτομικὴν διάστασιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν βλέπουν μὲ τὸ πρῶσμα τοῦ ἐπιθυμοῦντος νὰ πιστεύῃ μετὰ λογικῆς εἰς ἓν ὀλοκληρωμένον σύστημα. Δὲν ἐνδιαφέρονται διὰ τὸ πραγματώσιμον τοῦ ἰδανικοῦ των. Ἔχουν πείσει ἑαυτοὺς περὶ τούτου. Οἱ ἄλλοι βλέπουν τὸ ὄραμα τῆς ἰδανικῆς πολιτείας, πὺν ἔχουν καὶ αὐτοὶ πείσει τὸν ἑαυτὸν των ὅτι εἶναι πραγματώσιμος.

Δὲν βλέπουν οὔτε οἱ μὲν, οὔτε οἱ ἄλλοι ὅτι ἡ πραγματικότης ἠρέπωσε τὰ ἰδανικά των. Ἡ ἀπόστασις ἀπὸ τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ *C. Wright Mills*, ὅτι καὶ ὁ φιλελευθερισμὸς καὶ ὁ σοσιαλισμὸς ἀπέτυχαν εἰς τὴν ἐξήγησιν τῆς ζωῆς μας, εἶναι μικρά.

Καὶ ἡ ἀπόλυτος οἰκονομικὴ ἐλευθερία καὶ ὁ κομμουνισμὸς ἀπεδείχθησαν μακροχρονίως ἀτελεσφόρητοι. Καὶ ὁ μὲν δεῦτερος, ὁ κομμουνισμὸς, ἀπέτυχεν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας εἰς τὴν προσπάθειαν τῆς δημιουργίας τῆς ἰδικῆς τῶν κοινωνίας καὶ εἶναι ἐμφανεστέρα ἡ ἀποτυχία του. Ἡ ἀκμὴ τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀνατρέχει εἰς τὸ παρελθὸν καὶ ὠραιοποιοῦνται αἱ ἐπιτεύξεις του — πραγματικαὶ ἄλλωστε — διότι ἔχουν λησμονηθῆ τὰ δάκρυα καὶ οἱ πόνοι τῶν ἀνθρώπων, εἰς τὴν δυστυχίαν τῶν ὁποίων ἐστηρίχθησαν αἱ ἐπιτυχίαι του. Ἐλησμονήθησαν αἱ σκληραὶ συμβουλαὶ τοῦ *William Pitt* τοῦ νεωτέρου, προτρέποντος τοὺς βιομηχάνους διαμαρτυρομένους διὰ τοὺς βαρεῖς φόρους, νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἐργασίαν τῶν ἀηλίκων παιδιῶν πὺν ἐργάζονται περισσότερον καὶ ἀμείβονται ὀλιγώτερον «διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς Μεγάλης Βρετανίας». Τὸ δίδαγμα εἶναι ἐν τούτοις σαφές. Οἱ Πιττ δημιουργοὺν τοὺς Μάρξ. Ὅπως καὶ οἱ Στάλιν τοὺς Χίτλερ.

Καὶ αἱ δύο ὅμως ἀκραῖαι πίστεις, λιποθυμήσασαι εἰς τὴν προᾶξιν, παρέμειναν ὡς μῦθοι. Μῦθοι πολλάκις μὴ ἔχοντες σχέσιν μὲ τὴν πραγματικότητα. Ποῖος θὰ δεχθῆ ποτὲ τὴν ἀποδεδειγμένην ἐν τούτοις ἀλήθειαν, ὅτι ἡ Γερμανία, ἀπὸ τοῦ Βίσμαρκ μέχρι σήμερον, οὐδέποτε εἶχεν ἐλευθέραν οἰκονομίαν, πλὴν τῆς παρενθέσεως Ἔρχαρτ, ὀφειλομένης ἄλλωστε εἰς πολιτικὴν ἐκμετάλλευσιν τῶν διεθνῶν συνθηκῶν πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας; Διὰ τοῦτο οἱ πιστοὶ τῶν ἀκραίων θέσεων εἶναι ἐχθροὶ τῆς ἀμφισβητήσεως. Μολονότι ἀναζητοῦν ποικίλας διεξόδους διὰ νὰ τὴν

ἀπορροφήσουν, διεξόδους ὅμως μὴ ἀναγομένας εἰς τὸ βάθος τῶν αἰτίων της. Τί ἄλλο εἶναι αἱ πολυεθνικαὶ ἐπιχειρήσεις καὶ ἡ ἀγορὰ τῶν εὐρωδολλαρίων ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὴν οἰκονομίαν τῆς ἀγορᾶς ἀφ' ἑτέρου; Ἐνὸς καὶ αἱ δύο ἔχουν ἐτοιμον κατὰ βάσιν τὴν πανάκειαν. Εἶναι ὁ μῦθος ποὺ μένει καὶ σαγηνεύει. Ἡ ἀμφισβήτησις δὲν γνωρίζει τί θέλει. Καὶ εἶναι τοῦτο τὸ βασικὸν στοιχεῖον ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ φαινομένου. Νὰ ἀρνούμεθα τὴν ἀμφισβήτησιν εἶναι ἀντιεπισημονικόν. Νὰ τὴν ἐξηγοῦμεν εἶναι χρήσιμον μόνον ὅταν προσπαθοῦμεν νὰ ἀντιμετωπίσωμεν τὰ αἰτία της καὶ νὰ ἀναζητήσωμεν οὕτω τὴν διέξοδόν της.

V

Ἄς στρέψωμεν ὀλίγον τὴν σκέψιν μας εἰς τὸ παρελθόν. Διὰ νὰ μὴ ἀνατρέξωμεν εἰς τὸν 13ον αἰῶνα εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἁγίου Λουδοβίκου, κατὰ τὴν ὁποίαν εἰς τὴν Σορβόννην διεξήγοντο ἀληθεῖς μάχαι, διὰ νὰ μὴ ἀναλύσωμεν τὴν ὁμοιότητα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τῆς ἀποσυνθέσεως τῆς φεουδαρχίας ποὺ τόσον ὁμοιάζει μὲ τὸν 3ον αἰῶνα, ἐποχὴν τῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἃς περιορισθῶμεν εἰς τὸν 16ον αἰῶνα ποὺ εἶναι ὁ θεμελιώδης σταθμὸς τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Ποῖον ἦτο τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ εἰς τὴν Δύσιν; Ἡ ἀμφισβήτησις. Καὶ ἡ ἀμφισβήτησις ἐκνύνηται ἀπὸ τῆς ἀπιστίας τοῦ Rabelais μέχρι τοῦ φανατισμοῦ τοῦ Λουθήρου, ποὺ ἀπεκορυφώθη τὸν 17ον αἰῶνα μὲ τὸν ἀδίστακτον προφητικὸν ρεαλισμὸν τοῦ Ὀλιβιέρου Κρόμγουελ, ἀφοῦ ἐπέρασεν ἀπὸ τὸν πεσσιμισμὸν τοῦ Ἀμλέτου, θέλοντος νὰ ἀποθάνῃ διότι δὲν ἤνείχετο *the law's delay, the insolence of office and the spurns*. Ὡς ἂν ἔζη σήμερον . . . Μόνον ποὺ σήμερον δὲν θέλουν νὰ ἀποθάνουν οἱ ἀμφισβητοῦντες, ἀλλ' ἡ κοινωνία ποὺ ἀμφισβητοῦν . . .

Τὴν ἀμφισβήτησιν ἐγέννησεν ἡ μακρὰ δεσποτεία τοῦ δόγματος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὸ ὁποῖον δὲν ὑπετάγησαν τὰ ἦθη. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἐκινεῖτο εἰς διάφορον ἠθικὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἄκαμπτον ἐπιταγὴν τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἐπεκτεινούσης καταλλήλως τὸ δόγμα εἰς ἠθικοὺς φραγμούς, ὅχι μόνον συγκρουομένους πρὸς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῆς φεουδαρχίας, ἀλλὰ καὶ μὴ τηρουμένους καὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν. Ἐξ ἄλλου τὸ αἶτημα τῆς ἰσότητος, τὸ ὁποῖον εἶχε συμπίεσθῃ κατὰ τὰς φάσεις τῆς διαλύσεως τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν συνόλων, ἀνέκυψε πάλιν ἐξουσιαστικὸν μὲ τὴν ἐσωτερικὴν παρακμὴν τῆς φεουδαρχίας, ἡ ὁποία ἐπλήττετο ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν Μοναρχίαν, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὰς ἀντιθέσεις ποὺ προεκάλει ἡ ἀπεριόριστος κατάρτησις τῶν φορέων της. Θὰ ἐλέγγομεν σήμερον ἡ δημοκρατικοποίησίς της. Καὶ τὸν 16ον, ἀλλὰ καὶ τὸν 17ον αἰῶνα,

ΠΑΑ 1970

λοιπόν, ή ἀμφισβήτησις ήτο φαινόμενον συγγενές πρὸς τὴν ἀπειλητικὴν ἐκδήλωσιν τῶν ἀντιθέσεων εἰς τὰς ὁποίας ὠδήγησαν αἱ ἀντιφάσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν προηγουμένων αἰώνων. Ἡ ἀμφισβήτησις ὠδήγησεν εἰς κάποιαν σύνθεσιν, ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως ὅλα τὰ κοινωνικά φαινόμενα, ὑπῆρξε μεταβατικὴ. Διότι ἡ ἄρρησις τῆς θέσεως περιέχει — καὶ τοῦτο παρημέλησε νὰ τονίσῃ ὁ Ἐγγελοσ — καὶ τὴν ἰδίαν τῆς ἄρρησις, καὶ τοῦτο καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν σύνθεσιν, ὀλοσχερῆ ἢ ἀτελεῆ, ἂν ἐπιτευχθῆ. Εἰς τὸ κλίμα πὸν δημιουργεῖ ἡ ἄρρησις τῆς ἀρνήσεως πὸν δὲν εἶναι καθόλου ἡ θέσις, φύεται ἡ ἀμφισβήτησις.

Μήπως, μὲ βάσιν τὰ διδάγματα αὐτοῦ τοῦ παρελθόντος θὰ ἔπρεπε νὰ συνδυάσωμεν τὴν σύγχρονον ἀμφισβήτησιν μὲ τὴν ἐνδεχομένην ἀποσύνθεσιν τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ τὴν πολυώδυνον κυφορίαν μιᾶς μετα-βιομηχανικῆς ἐποχῆς ; Διότι, ὅπως σήμερον, μὲ τὴν βιομηχανικὴν ἀνάπτυξιν διατρέχουσαν τὴν μετααγορικὴν φάσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, οὕτω καὶ ἐμφανίζεται καθ' ἡμέραν πιθανώτερον ἢ ἀνάπτυξις δύο ἀντιφατικῶν παραγόντων, τῆς τεχνικῆς τῶν ἠλεκτρονικῶν ἐγκεφάλων καὶ τῆς ἀπορροφητικῆς ἀναπτύξεως τῶν τέρψεων (ἂς μεταφράσωμεν οὕτω τὰ *loisirs*) νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὸ ξεπέρασμα τῆς σημερινῆς μορφῆς τῆς κοινωνίας, εἰς μίαν μεταβιομηχανικὴν ἐποχὴν, ἀδιαμορφώτων εἰσέτι περιθωρίων. Μήπως ἡ ἀμφισβήτησις εἶναι τὸ ἀπλοῦτον προανάκρουσμα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ;

Εἶναι ἐνωρὶς διὰ νὰ ἀποφανθῶμεν. Ἐνωρὶς ὅμως δὲν εἶναι διὰ νὰ ἀναζητήσωμεν τὰς πνευματικὰς ρίζας τοῦ φαινομένου. Ἄν ἠθέλαμεν πράγματι νὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν ἱστορίαν τοῦ φαινομένου τῆς ἀμφισβήτησεως πὸν παίρνει ποικίλας μορφὰς εἰς κάθε ἐποχὴν καὶ πὸν θεωρεῖται σκάνδαλον ἢ μωρία, διὰ νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὸν Ἀπόστολον τῶν Ἐθνῶν, ἀλλὰ, παρὰ ταῦτα, ἀνοίγει ἢ πρέπει νὰ ἀνοίγῃ τὰ μάτια τῶν κοινωνικῶν ἀνθρώπων, διότι, ὅπως λέγει ὁ Παλαμᾶς, «τὰ ρημάδια ὀρίζοντες μᾶς δείχνουν», ἂν ἠθέλαμεν νὰ ἐπιχειρήσωμεν μίαν τοιαύτην ἱστορίαν, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνατρέξωμεν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σκέψιν, πηγὴν κάθε ἐρεῦνης εἰς ὀλόκληρον τὴν σφαῖραν τοῦ ἐπιστητοῦ.

Οἱ σοφισταί, τοὺς ὁποίους τόσον εἰρωνεύθη ὁ Πλάτων, εἶναι οἱ πρῶτοι φορεῖς τῆς ἀμφισβήτησεως κατὰ τῶν παραδεδεγμένων ἰδεῶν. Ἄλλὰ καὶ οἱ πρῶτοι ἀρρηταὶ τῆς ἰδέας τοῦ «συστήματος», ἔναντι τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον ὅτι δὲν εἶχεν ἐκρήξεις ἀντιδράσεως καὶ ὁ Σωκράτης. Δυστυχῶς δὲν ἔχομεν τοῦ Πρωταγόρα καὶ τοῦ Γοργία, ἀλλ' οὐδὲ τοῦ ἰδίου τοῦ Σωκράτους ἀπ' εὐθείας μαρτυρίας, ἀλλ' ἡ γνωστὴ κρίσις τοῦ Πρωταγόρα ὅτι «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος» καὶ τοῦ Γοργία ἢ σαφῆς ἄρρησις «οὐδέν ἐστιν, εἰ δ' ἐστὶν οὐ νοητόν, εἰ δὲ νοητόν ἀλλ' οὐ γνωστόν, εἰ δὲ καὶ γνωστόν ἀλλ' οὐ δηλωτόν ἄλλοις» μᾶς ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀρχαία σκέψις ήτο πρόθυμος νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν περὶ τῶν πραγμά-

των. Ἦλθαν βέβαια ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὠργάνωσαν κατὰ τὰς ιδέας ὁ πρῶτος, κατὰ τὴν ἐμπειρίαν ὁ δεύτερος, συστήματα κοινωνικῆς ζωῆς, τὰ ὁποῖα, στηριζόμενα εἰς τὴν λογικὴν, ἐνθουμίζον παλινορόμως τὴν κυριαρχίαν τοῦ δόγματος εἰς τὸ δίκαιον, περὶ τῆς ὁποίας ὠμίλησα προηγουμένως. Καὶ σειρὰ ἐπιγενομένων στοχαστῶν ἠκολούθησαν τὴν ὁδὸν ποὺ ἐχάραξαν οἱ δύο γίγαντες, ὁδὸν ποὺ ὠλοκλήρωσε τὴν λογικὴν θεμελίωσιν τῆς ζωῆς, μὲ τὸν Ἅγιον Θωμᾶν τὸν Ἀκινάτην καὶ τὸν Καρτέσιον, διὰ τὰ τὴν συνεχίσουν μὲ μείζονα ἐμβάθυνσιν, ὁ Κάντ καὶ ὁ Ἐγκελς.

Ἄλλὰ παραλλήλως, ἡ ἀμφισβήτησις ποὺ ἐξεπροσώπων οἱ σοφισταὶ εἶχε καὶ αὐτὴ τοὺς συνεχιστὰς τῆς, τὸν Hume, τὸν Freud, τὸν Nietzsche, ὅλην τὴν σειρὰν τῶν ὑπαρξιστῶν ἀπὸ τοῦ Kirkegaard καὶ τοῦ Jaspers μέχρι τοῦ Heidegger καὶ τοῦ Jean-Paul Sartre καὶ ἀκόμη τοὺς διδασκάλους τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης, τὸν Adorno καὶ τὸν Horkheimer διὰ τὰ καταλήξει εἰς τὸν Marcuse, περὶ τοῦ ὁποίου τόσον γίνεται σήμερον θόρυβος.

Ὅλαι αὐταὶ αἱ πνευματικαὶ ἀνησυχίαι, ποὺ ἔχουν ὅλαι τὴν σημασίαν των, συνέπεσαν μὲ ποικίλας ἐκδηλώσεις εἰς τὴν φιλολογίαν, τὴν τέχνην καὶ τὴν ζωὴν, τὰς ὁποίας οἱ σύγχρονοι, οἱ ἐκάστοτε σύγχρονοι, προσπερνῶμεν μὲ εἰρωνεῖαν καὶ οἶκτον, αἱ ὁποῖαι ὅμως, παρὰ ταῦτα, ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος τῆς ἀμφισβήτησεως, τὸ ὁποῖον αὐτὸ εἶναι αἰώνιον καὶ ἀλίσκει ἐκάστοτε, κάποιον τμῆμα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου.

Μὲ τὸ πρῶσιμα αὐτὸ πρέπει νὰ βλέπωμεν εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν καὶ ὅ,τι μᾶς προκαλεῖ τὸν οἶκτον ἢ τὴν ἀηδίαν, τὸ φαινόμενον π.χ. τῶν Hippies καὶ τῶν Yuppies — ποὺ εἶναι ἡ σύνθεσις τῶν Hippies καὶ τῶν τετυμπόυδων, διότι δὲν ἀποστέρουν τὴν βίαν — καὶ ὄλων τῶν ἄλλων μορφῶν τῶν λεγομένων («ὠργισμένων νιάτων»). Μήπως δὲ ὑπεδέχθη τὴν ἀφηρημένην τέχνην, πρὸ μερικῶν ἐτῶν, ὁ οἶκτος καὶ ὁ γέλως; Ὅπως καὶ ὄλους τοὺς -ισμούς, ντανταϊσμόν, σουρρεαλισμόν κ.ἄ., ποὺ εἶναι φαιδρὰ ἴσως δι' ἡμᾶς, πραγματικὰ ὅμως, ὅχι δὲ καὶ τόσον παροδικὰ, φαινόμενα τῆς νεωτέρας ἀμφισβήτησεως; Ἄλλωστε ἡ ἀμφισβήτησις δὲν ἐκδηλώνεται μόνον μὲ τὸν χιππισμόν. Ὁ André Cayatte περιγράφει τοὺς ἀποστόλους τῆς βοήθειας πρὸς τοὺς ἀθλίους χωρικοὺς τοῦ Νεπάλ, νέους ποὺ ἐγκατέλειψαν τὴν ἀτμόσφαιραν τῶν συμποσίων καὶ τῆς καλοπεράσεως, ἐν ὀνόματι τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς πείνας, καὶ προσφέρουν τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τὴν ἰδίαν περιοχὴν ποὺ ἀποτελεῖ τὸν παράδεισον ἢ μᾶλλον τὴν κόλασιν τῶν ἄλλων, εἰς τὸ Κατμαντοῦ. Δὲν ὑπάρχει ὅμως λόγος νὰ ἀελπιζώμεθα. Δὲν θὰ ὠφέλει ἄλλωστε εἰς τίποτε ἢ ἀελπισία. Οὔτε καὶ νὰ νομίζωμεν ὅτι ἠμποροῦμεν νὰ διορθώσωμεν εὐθέως τὰ πράγματα, ἰδίως μὲ νόμους, μὲ διαταγὰς καὶ μὲ ἀστυνομικὰ μέτρα. Ὁ πολὺς Walter Lippman μᾶς ὑπενθυμίζει ὅτι ἀπορροίματα τῆς προόδου, ὅπως ὀνομάζει τοὺς ἀναρχικοὺς, τοὺς χίππυς καὶ τοὺς μηδενιστὰς,

δὲν εἶναι πρωτοφανῆ φαινόμενα. Μία πρόσφατος δὲ μελέτη θεωρεῖ τὸν Ἀλκιβιάδην ὡς τὸν τυπικὸν χίππυ τῆς ἀρχαιότητος!

Ἐπῆρξαν καὶ εἰς τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἰς ὅλας τὰς ἐπαναστατικὰς περιόδους καὶ προανήγγελλαν πάντοτε βαθείας μεταβολάς. Ὅχι πάντοτε ἐπιτυχεῖς βέβαια, διότι δὲν ἔγινεν ἐξ ἀρχῆς ἀντιληπτὴ ἡ σημασία των καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναζητήσεως τῶν λύσεων ποὺ ἐνεδεικνύοντο, τῆς συνθέσεως δηλαδὴ τῆς παραδόσεως μὲ τὴν πρόοδον, τῆς συνεχείας μὲ τὴν ἀλλαγὴν. Οἱ ἡγέται τῶν κοινοῦντων εἶναι συνηθέστατα οἱ δολοφόνοι τῶν ιδεωδῶν, των, ἀλλὰ καὶ τῆς προόδου των.

Σήμερον ἡ καταναλωτικὴ κοινωνία καὶ τὸ ἰδικόν της ἀπόρριμμα, ἡ κοινωνία τῆς ἀνοχῆς, μὲ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς καθημερινότητος τῶν ἐφευρέσεων εἶναι καὶ αὕτη δημιουργὸς μιᾶς ἐπαναστατικῆς περιόδου.

Θὰ ἐκπλαγῆτε ἴσως διὰ τὴν ἐξομοίωσιν τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων τοῦ συγχρόνου κόσμου, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ κάποιαν, φυσικὰ, ἀπλούστευσιν, ὀφειλομένην εἰς τὴν ἐπιταγὴν τῆς κλεψύδρας, προβαίνω. Νομίζω ἐν τούτοις ὅτι ἡ βᾶσις εἶναι ὀρθή. Αἱ ἐκδηλώσεις τῆς σήμερον ἔχουν τὸ ἴδιον χαρακτηριστικόν. Εἶναι ἀρνητικά. Καὶ κάτι ἄλλο. Εἶναι κατὰ βᾶσιν ἀναίμακτοι, δὲν κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν μανίαν τῆς καταστροφῆς διὰ τῶν ἔργων. Ὁ λόγος λαμβάνει τὴν θέσιν τῆς πράξεως. Τὰ πράγματα καταστρέφονται, ὅχι αἱ ζωαὶ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἴδιος ὁ Marcuse ἐξηγεῖτο πρότινος κατὰ τῶν καταστροφῶν τῶν ἐγγράφων καὶ κατὰ τῶν βιαιοτήτων ἐπὶ τῶν προσώπων. Σὰν ἀπογοητευμένος ὅμως μαρξιστῆς ἐθεώρει τὴν ἀμφισβήτησιν ὡς τὸ μόνον μέσον ἀμύνης κατὰ τῆς βαρβαρότητος τῆς τεχνικῆς. Ὅπως καὶ ὁ Lefebvre. Δικαίως ἔκλεισε καὶ τοὺς δύο εἰς τὴν ἀρπάγην τῆς λογικῆς ὁ Francois Perroux.

Εἶναι καὶ τοῦτο σημεῖον τῆς ἀρνητικότητος, τῆς ἐλλείψεως ιδεολογικοῦ φανατισμοῦ, ὁ ὁποῖος συννφαίνεται μόνον μὲ τὴν πίστιν, ὀρθὴν ἢ ἐσφαλμένην, εἰς ἓν καλύτερον σύστημα. Ἡ ἱστορία μᾶς ἔχει δεῖξει ὅτι ἐπικίνδunami — καὶ αὐτονόμως δημιουργικαὶ — εἶναι μόνον αἱ πίστεις εἰς ἓν ἄλλο αὔριον. Ἡ ἀμφισβήτησις δὲν φθάνει ἕως ἐκεῖ. Διαπιστώνει, ὅταν φορεῖς της εἶναι οἱ στοχασταί, ἢ ἐκδηλώνει θορυβωδῶς, ὅταν ὄργανά της εἶναι οἱ νέοι, τὴν ἀντίθεσίν της. Αἱ ἐλπίδες ὅμως ἀνατροπῆς εἶναι ἰσχυραί. Ἀκόμη... Ὁ Marcuse διαπιστώνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατέληξε νὰ εἶναι ἀταξικὸς — ὁ Marcuse λέγει «μονοδιάστατος», χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρον ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ μονοταξικοῦ, ἐντελῶς διάφορον ἀπὸ ἐκείνην ὑπὸ τὴν ὁποίαν τὸν ἐχρησιμοποίησα προηγουμένως, ὁμιλῶν περὶ τῶν τριῶν διαστάσεων τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου — δὲν προτείνει ὅμως ἄλλην διέξοδον ἀπὸ τὴν ἰδίαν τὴν ἀμφισβήτησιν, τῆς ὁποίας φορεῖς θὰ εἶναι κατ' αὐτὸν ὁ τρίτος κόσμος καὶ οἱ νέοι, ἀποτελοῦντες καὶ αὐτοὶ ἐν εἶδος τρίτου κόσμου. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον δὲν θέλει νὰ ἴδῃ ὁ Marcuse, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι

όπαδοι τῆς «ἀμφισβητήσεως διὰ τὴν ἀμφισβήτησιν», καὶ τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὰς μαρξιανὰς του καταβολὰς, ὅπως εἰς αὐτὰς ὀφείλεται καὶ τὸ ὅτι ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπον ὡς μέλος μόνον τῶν κοινωνικῶν τάξεων, εἶναι ὅτι ἡ σύγχρονος ἀμφισβήτησις ὀδηγεῖ εἰς τὴν πλήρη ἐξαφάνισιν τῆς προσωπικότητος καὶ θεοποιεῖ τὸ πνεῦμα τῆς ἀγέλης. Εἶναι κατὰ τοῦτο συνέπεια τῆς ὕψης τῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία εἶναι ἀλλοίμονον ! κοινωνία ἀγέλης. Καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνίαν αὐτὴν ἐδραπέτευσε τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης καὶ τοῦ χρέους, διὰ τὴν ἐπικρατήσῃ μὲ μίαν ἐκδικητικὴν ἐπιστροφὴν τὸ αἶτημα τῆς ἀπολαύσεως, πὺν συνδέει ὁ Freud μὲ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν. Πόσον πλησιέστερον πρὸς τὸ θέμα εὐρίσκονται οἱ διάδοχοι τοῦ Freud καὶ ἰδίως ὁ Erich Fromm, πὺν δὲν περιορίζονται εἰς τὸν ἀρνητικὸν καὶ πιεστικὸν ρόλον πὺν ἀποδίδει ὁ διδάσκαλος εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀλλ' ἀναζητοῦν καὶ θεμελιώνουν τὴν θετικὴν τῆς ἀποστολῆν τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ! Τοῦναντίον ἡ ἀμφισβήτησις χειροτερεύει τὸ κακὸν πρὸς τὴν ἀποκτηνωτικὴν κατεύθυνσιν.

Ἔτσι ὅμως χάνεται ἡ μάχη διὰ τὴν προστασίαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Pierre Gaxotte λέγει : Ὅταν ἐπιχειρῶ κανεὶς κάτι μεγάλο — καὶ εἶναι μεγάλο ἡ διαμόρφωσις καὶ ἡ ἄμυνα τοῦ «ἐγώ» —, ἀρχίζει μόνος. Καὶ πολλὰς φορὰς, ἂς συμπληρώσω, παραμένει μόνος μέχρι τέλους. Εἶναι ἡ *minority of one*.

Ἡ κοινωνικὴ διάστασις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καὶ αὐτή, ὅπως καὶ αἱ δύο ἄλλαι, συνδεδεμένη μὲ τὴν προσωπικότητα. Τὸ 1940 ἔγραψα εἰς τὴν «Νέαν Ἑστίαν» ὅτι ὁ κόσμος βαδίζει πρὸς ἓνα μαζικὸν πολιτισμὸν. Ἐνόμιζα ὅτι τοῦτο ἀπετέλει καλυτέρευσιν. Καὶ ἴσως ἦτο ἐν σχέσει μὲ τὸ παρελθόν. Φοβοῦμαι, ὅμως, σήμερον, ὅτι κατέληξεν εἰς χειροτέρευσιν, διότι κινδυνεύει νὰ ἐξαφανίσῃ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὀδηγοῦσα διὰ τοῦ ἀριθμοῦ εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς ἀνοχῆς νὰ ἐμποδίσῃ τὴν διαμόρφωσιν τῆς κοινωνίας τῆς ὠριμότητος.

VI

Δὲν φιλοδοξοῦν αἱ σκέψεις αὐταὶ νὰ ἐξαντλήσων τὸ θέμα ἀπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς του σκοπιᾶς. Ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς δηλαδὴ τῆς διαπιστώσεως καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν φαινομένων τῆς σημερινῆς ἀναστατώσεως.

Εἰς τὰ προηγουμένα ἔγινεν ἐπανειλημμένως λόγος περὶ παρακμῆς τῶν ἐπιλέκτων, περὶ λιποθυμίας τῶν ἐντίμων καὶ ἄλλων ἀναλόγων χαρακτηρισμῶν τῆς καταστάσεως τῶν ἡγετικῶν τάξεων. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρηθοῦν καὶ μερικαὶ γενικότεραι, οἷονεὶ προοιμιακαὶ — ἐνῶ εἶναι ἐπιλογικαὶ — ἀναζητήσεις.

Κάθε κοινωνία ἔχει μοιραίως — πηγάζει τοῦτο ἀπὸ τὴν φύσιν τῆς κοινωνικῆς

ζωῆς — κάποιαν ιεράρχησιν πηγάζουσιν ἐπεισοδιακῶς μὲν ἀπὸ τὴν βίαν, ὠμὴν ἢ ψυχολογικὴν, τὴν ἀσκουμένην ὑπὸ τῶν ἐχόντων τὴν δύναμιν, παγίως δὲ ἀπὸ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως. Ἡ ιεράρχησις αὐτὴ ἀντανακλᾷ τὴν ποιότητα τῆς κοινωνίας εἰς τὴν ὁποίαν δημιουργεῖται, εἴτε στηρίζεται εἰς τὴν βίαν τὴν ὁποίαν ἢ κοινωνία ἀνέχεται, εἴτε πηγάζει ἀπὸ τὴν ροπὴν τῆς ἰσότητος πρὸς τὰ κάτω πού στηρίζεται εἰς τὴν ψυχολογίαν τοῦ ὄχλου, εἴτε, τέλος, ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης πού κυριαρχεῖ εἰς τὴν κοινωνικὴν συνείδησιν τῶν προηγμένων λαῶν, ὁπότε ἀντανακλᾷ τὸ ἰδανικὸν τῆς ἰσότητος πρὸς τὰ ἄνω διὰ τῆς ἀμίλλης καὶ τῆς προσπαθείας. Μόνον εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν ἠμποροῦμεν νὰ ὀμιλοῦμεν περὶ δημοκρατίας. Καὶ διὰ τοῦτο ἐλέχθη καὶ παρ' ἐμοῦ ἐπανειλημμένως, ὅτι ἡ δημοκρατία εἶναι πολίτευμα ἀριστοκρατικόν. Εἰς τὰς δύο ἄλλας περιπτώσεις ὑπάρχει ἢ ὀλιγαρχία ἢ ὀχλοκρατία, αἱ ὁποῖαι εἰς τὸν σύγχρονον κόσμον καταλήγουσιν εἰς συμβίωσιν ἐντὸς τῶν ἀτελῶν κοινωνιῶν. Ἐξ οὗ καὶ ὁ μέγας θόρυβος περὶ ἀλλοτριώσεως.

Ἡ ιεράρχησις ὅμως οἰασθήποτε μορφῆς κοινωνίας προϋποθέτει τὴν ἀναγνώρισιν μιᾶς τάξεως ὑπὸ στενὴν ἢ εὐρύτεραν ἔννοιαν, εὐρισκομένης εἰς τὰς ἀνωτέρας βαθμίδας τῆς κλίμακος καὶ ἐπηρεαζούσης διὰ τοῦ παραδείγματός της καὶ τῶν ἱκανοτήτων της τὸ σύνολον. Ἡ ποιότης τῆς τάξεως αὐτῆς δίδει τὴν σφραγίδα εἰς τὴν ἐποχὴν της. Τοιαύτη τάξις ἦσαν οἱ εὐγενεῖς τῆς φεουδαρχίας ἄλλοτε. Ἡ ἄθησις τῶν κοινωνιῶν τῆς ἐποχῆς των ὀφείλεται εἰς τὸ αἶσθημα τοῦ χρέους πού εἶχον οἱ ἴδιοι. Ὄταν παρήκμασε τὸ αἶσθημα αὐτό, ἐξέπεσαν καὶ αἱ κοινωνίαι. Τοὺς διεδέχθησαν οἱ πρίγκιπες καὶ αὐτοὺς οἱ μικροφεουδάρχαι καὶ οἱ κοτζαμπάσηδες καὶ αὐτοὺς οἱ διανοούμενοι καὶ τούτους οἱ ἄστοι καὶ τοὺς ἄστοὺς οἱ πλοῦσιοι. Τοὺς πλουσίους πού δὲν κατόρθωσαν νὰ ἀποκτήσουν ὡς σύνολον τὰ προσόντα τῆς ἡγετικῆς τάξεως, διότι τὸ αἶσθημα τοῦ κέρδους κατέτρωγε — καὶ ἦτο ἀνθρώπινον τὸ φαινόμενον — τὸ αἶσθημα τοῦ χρέους, ἐφιλοδόχησαν ὅχι οἱ ἴδιοι ἀλλ' οἱ στοχασταὶ καὶ οἱ δημιουργοὶ τῆς ἱστορίας πού ἐπίστευσαν εἰς αὐτοὺς νὰ τοὺς διαδεχθοῦν οἱ προλετάριοι. Ἀπὸ ὅλην αὐτὴν τὴν ἀναδίπλωσιν τῆς ἱστορίας ὅμως ἀπεδείχθη ὅτι ἀληθῆς κοινωνικὴ ἰσορροπία καὶ ἀνάπτυξις, εἰς τὰ πλαίσια φυσικὰ ἐκάστης ἐποχῆς, καὶ συνεπῶς καὶ οὐσιαστικῆς, ἀληθινῆς δημοκρατίας ὑπῆρξε μόνον ὅταν δὲν ἀνῆρχετο εἰς τὴν θέσιν τῆς ἡγέτιδος τάξεως ὁμάς ἀκραίων ἰδεολογικῶν ἢ κοινωνικῶν τοποθετήσεων, ἀλλ' ὅταν αἱ ἴδιαι αὐταὶ ὁμάδες κατέληγον διὰ τῆς ἐξελίξεως νὰ εὐρουν τὸν δρόμον τῆς μεσότητος, νὰ ἀνακαλύψουν τὰ παγιώτερα ἰδανικὰ τοῦ πολιτισμοῦ μας καὶ νὰ προσαρμολοῦν εἰς αὐτὸν καὶ νὰ καλλιεργηθοῦν διὰ νὰ καταστοῦν διὰ τῆς εὐθύνης, τῆς ἀμίλλης καὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ χρέους πρὸς τὸ σύνολον ἄξια ἀλλὰ καὶ ἱκανὰ νὰ εἶναι χρήσιμοι εἰς τὴν ἐξέλιξιν.

Αἱ μεσαῖαι τάξεις ὑπῆρξαν πάντοτε ὁ πυρὴν τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν, ὅχι ὅμως

ὡς μεσαῖαι τάξεις ἀλλ' ὡς τὸ καθαρτῆριον τῆς ἀναδημιουργίας εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Διὰ τοῦτο βλέπομεν σήμερον εἰς τὴν Σοβιετικὴν Ἐνωσιν ὅτι ἡ τάξις τῶν μορφωμένων, τῶν ἐλευθερίων ὀνομαζομένων καὶ ἐκεῖ ἄλλοτε ἐπαγγελμάτων, πὺν ἀποτελεῖ τὴν μεσαίαν τάξιν, συγκροουμένη πρὸς τὴν κομματικὴν γραφειοκρατίαν δὲν ἔχει τὸ ἱερὸν πῦρ τῆς ἀμφισβητήσεως τοῦ συστήματος, ἀλλ' ὑποτάσσεται εἰς τὸν ἀκινήτισμὸν τοῦ παρακμάζοντος καθεστῶτος πού, ὅπως ὅλα τὰ καθεστῶτα τῆς παρακμῆς, ἀποστέργει κάθε μεταβολήν. Τὴν ἐπανάστασιν δὲν διαδέχεται ἡ μεταρρυθμισίς παρὰ μόνον ἂν δημιουργηθοῦν ὑπὸ τὸ κέντρισμα τῆς ἀνάγκης τῆς μεσότητος πραγματικαὶ μεσαῖαι τάξεις. Ὅχι μεσαῖαι ὑπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ Proudhon διδαχθεῖσαν διαδομένην ἔννοιαν, δηλαδὴ οἰκονομικῶς κυρίως μεσαῖαι, ἐντασσόμεναι εἰς τὴν διαδικασίαν τῆς παραγωγῆς μεταξὺ τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς ἐργασίας. Μεσαῖαι ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς μεσότητος τῆς κοινωνικῆς των θέσεως, τάξεις συνθέσεως μὲ ἐρῶν φάσμα μορφώσεως καὶ ἐμπειρίας. Τοιαῦται τάξεις στηρίζονται εἰς τοὺς διανοουμένους καὶ τοὺς ἐλευθέρους ἐπαγγελματίας. Τάξεις, ὄχι οὐραγοί, ἀλλὰ πρωτοπόροι, ὅχι ὑποτελεῖς εἰς τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, τὸ κλίμα τῆς καλοπεράσεως καὶ τῆς ραστώνης, ἀλλὰ δημιουργικαί. Τάξεις αἱ ὁποῖαι δὲν ρυμουλκοῦνται οὔτε ἀπὸ τὸ κεφάλαιον, οὔτε ἀπὸ τὸ προλεταριάτον, οὔτε συντίθενται μὲ αὐτὰ κατὰ τὸ δόγμα τοῦ Gaudy, ἀλλὰ φωτίζουν πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις καὶ τέμνουν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας. Ἀλλ' οὔτε καὶ «ιδιώται» ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, πὺν ἀποσύρονται κατ' ἰδίαν καὶ ζοῦν μὲ τὰς γνώσεις των καὶ μὲ τὸν κόσμον τῶν γνώσεών των. Τάξεις καὶ ὄχι ἄτομα, δηλαδὴ ἐνεργὰ καὶ δημιουργικὰ κοινωνικὰ ὄντα. Μεσαῖαι τάξεις πὺν δὲν ἔχουν μόνον ἀνάγκην κατοχυρώσεως τῶν διαδοχικῶν καταστάσεων των ἀπὸ τὸ δίκαιον, ἀλλὰ φιλοδοξοῦν, δημιουργοῦσαι τὰ ἡγετικά στελέχη τῆς κοινωνίας νὰ δίδουν καὶ εἰς τὸ δίκαιον τὴν σφραγίδα τῆς ἐξελίξεως καὶ τῶν μεταρρυθμίσεων πὺν ἐπιβάλλει ἡ κοινωνικὴ ἀνάγκη. Αὐτῶν τῶν μεσαίων τάξεων τὴν παρακμὴν πληρώνει ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας.

VII

Δι' ἐκείνους πὺν ἐπιμένουν νὰ εἶναι αἰσιόδοξοι, διότι αἰσθάνονται τὴν κλησιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀνάγκην τῶν καιρῶν καὶ στέργουν ἢ ζητοῦν νὰ ἀγωνισθοῦν, ἢ διότι εἶναι πεπεισμένοι περὶ τῆς ἐπιταγῆς τῆς ὁμαλῆς ἐξελίξεως, ἐκείνους οἱ ὁποῖοι βλέπουν ὅτι ἡ ἐπανάστασις δὲν ἐδρεν εἰς τὴν ἐποχὴν μας νέα ἰδανικά, δὲν εἶναι ἢ ἀμφισβήτησις οὔτε ἐπανάστασις, οὔτε νέα ἰδεολογία. Εἶναι ἐπισήμανσις θλιβερὰ πολλὰκις, λόγῳ τοῦ ἀγελαίου χαρακτῆρος της, τῆς ἀνάγκης τῆς προσαρμογῆς τῆς κοινωνίας μας εἰς τὰ καλέσματα τοῦ καιροῦ της.

Ὁ Ἰωάννης - Ἰππόλυτος Collins προοιωνίζετο πρὸ ἐνὸς καὶ πλέον αἰῶνος, μετὰ τὸν Vico, τὸν Paine, τὸν Rousseau καὶ τὸν Saint-Simon, μίαν νέαν κοινωσίαν, στηριζομένην εἰς τὴν λογικὴν, ἣ ὁποία συγκρούεται μὲ τὸν ὕλισμὸν πὸν διεγείρει («τὰ συναισθηματικὰ συμφέροντα τῶν μὲν κατὰ τῶν δέ, τῶν τέκνων κατὰ τῶν γονέων, τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν ἐκμετάλλευσιν κατὰ τῶν ἐκμεταλλευστῶν, τῶν πτωχῶν λαῶν κατὰ τῶν πλουσίων»). Ἐβλεπε τὴν νέαν κοινωσίαν στηριζομένην εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ δι' αὐτῆς ἀποτρέπουσαν τὴν κοινωνικὴν ἀδικίαν, τὸν δεσποτισμὸν ἢ τὴν ἀναρχίαν καὶ ὀργανώνουσαν τὴν πραγματικότητα διὰ τὴν καθιέρωσιν τῆς («σοσιαλιστικῆς») εἰρήνης.

Αἱ λέξεις ἔχασαν τὴν σημασίαν των. Μένει ὅμως ἡ πραγματικότης. Καὶ εἰς αὐτῆς τῆς πραγματικότητος τὴν αἴσθησιν μᾶς προσκαλεῖ ἡ σύγχρονος πρωτεῖκῃ μορφῇ τῆς ἀμφισβητήσεως. Τὸ ἔργον τῆς συνθέσεως ἀνήκει εἰς τὰς ἡγετικὰς τάξεις, τοὺς ἐκλεκτοὺς πὸν βγαίνουν ἀπὸ τὰ προσόντα καὶ τὰ προτερήματα τῆς κοινωσίας, ὄχι τοὺς ἰσχυροὺς πὸν ἐκτρέφονται ἀπὸ τὰ ἐλαττώματά της. Διότι τὰ προτερήματα τῆς κοινωσίας δημιουργοῦν τὴν πρόοδον, τὰ ἐλαττώματα προκαλοῦν τὴν ἀμφισβήτησιν. Ἡ νέα κοινωσία, τῆς ὁποίας καὶ ἐγὼ ἐσημείωσα τὴν δημιουργίαν, τὸ 1966, εἰς τὴν «Εἰσαγωγήν» μου («εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν»), αὐτῶν τῶν τάξεων εἶναι ἔργον νὰ δημιουργηθῇ. Δὲν εἶναι δὲ πλέον μόνον ἐθνικὴ ἢ κοινωσία. Εἶναι διεθνῆς. Καὶ τὸ πρόβλημα εἶναι, πῶς αἱ ἐσωτερικαὶ κοινωνικαὶ πιέσεις θὰ συμβιβασθοῦν πρὸς τὴν ὁρμὴν τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως πὸν οἰστροηλατεῖ τὸν Κόσμον χωρὶς τὰς ἀποκαλυπτικὰς καταστροφὰς τῶν κρίσεων τοῦ τύπου τοῦ 1931 πὸν μὲ ἄλλα συνθήματα ἐπικαλεῖται ἡ ἀμφισβήτησις τῶν καιρῶν μας. Ἡ ἀξίωσις πρὸς μείζονα εὐμάρειαν πὸν εἶναι τὸ ἐσωτερικὸν αἴτημα τῶν ἐθνικῶν κοινωσιῶν καὶ ὀδηγεῖ εἰς τὰς κοινωνικὰς ἀναστατώσεις, συγκρούεται, ὅπως καὶ τὸν καιρὸν τοῦ Πίττ, πρὸς τὴν ἀνάγκην τοῦ συναγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν οἰκονομιῶν. Καὶ ἡ ἐσωτερικὴ σταθερότης εἶναι πολλὰκις ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν διεθνῆ ἀνάπτυξιν. Ἀλλὰ προηγείται κατὰ σημασίαν ἀμέσων ἀντιμετωπίσεως. Ἀποτέλεσμα εἶναι μία ἀνισορροπία πὸν ἀπαιτεῖ ἀντιμετώπισιν. Τὴν βλέπομεν εἰς τὰ διάφορα μέτρα ἀσυλλήπτου πρωτοτυπίας πὸν λαμβάνει πολλάκις τὸ δίκαιον, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς πράξεως. Τὰ εὐρωδολλάρια π.χ. καὶ αἱ ὑπερεθνικαὶ ἐπιχειρήσεις ἀνήκουν εἰς τὰ μέτρα αὐτὰ πὸν καθιέρωσεν ἡ οἰκονομικὴ διαίσθησις καὶ ἀνεγνώρισε τὸ δίκαιον ὡς ἐντασσόμενα εἰς τοὺς θεσμούς του.

Αἱ ἀξίαι παραμένουν κατὰ βάσιν αἱ ἴδιαι. Ὅχι διότι εἶναι αἰῶναι, ἀλλὰ διότι εἶναι συνυφασμένα μὲ τὸν πολιτισμὸν μας. Κατὰ βάσιν ὅμως μόνον. Διότι ἡ σύνθεσις πὸν γίνεται — πὸν πρέπει νὰ γίνεται — μεταξὺ των μεταβάλλεται ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἐξελισσομένης κοινωνικῆς συνειδήσεως. Καὶ μεταξὺ τῶν ἀξιῶν αὐτῶν ὑπάρχουν ἀντιφάσεις καὶ ἀδιαχώρητα. Ἡ ἀπόλυτος ἐλευθερία συγκρούεται μὲ τὴν ἀπό-

λυτον δικαιοσύνην. *Οι έκλεκτοί, οί εκάστοτε έκλεκτοί, άνευρίσκουν τήν σύνθεσιν πού καλοῦν οί καιροί. Καί τὰ ιδανικά ἐπιζοῦν καί ἀναπτύσσονται. Ἄλλως... Ὁ πολιτισμός μας δέν ἔφθασεν εἰς τήν δύσιν του. Στήριζεται εἰς τὰς ἀξίας αὐτὰς καί εἰς αὐτὰ τὰ ιδανικά. Εἶναι ταῦτα, διὰ τὰ ἐπανελέθωμεν εἰς ἕν ἄλλο σχῆμα τρισδιάστατον, ἡ ἔλευθερία, ἡ δημοκρατία καί ἡ κοινωνική δικαιοσύνη. Πηγάζουν καί αἱ τρεῖς αὐταὶ ἀξίαι ἀπό τὸ ἀδυσώπητον αἴτημα τῆς ἰσότητος, θεμέλιον κάθε δημιουργίας, σύνθεσιν τοῦ ἑνστίκτου, τῆς ἀνάγκης καί τῆς σκέψεως. Μὲ τήν ἔννοιαν αὐτὴν αἱ τρεῖς ἀξίαι τοῦ πολιτισμοῦ μας δέν εἶναι νεκρὰ δόγματα. Κσὶ διὰ τοῦτο δέν εἶναι αἱ ἴδιαι, ἐνῶ εἶναι αἱ ἴδιαι. Ἄλλ' ὑπόκεινται εἰς τήν ἐξέλιξιν. Οἱ ἐπίλεκτοι πρέπει νὰ βοηθήσουν εἰς τήν ἀναπροσαρμογὴν των. Νὰ τὴν συνειδητοποιήσουν καί νὰ προχωρήσουν εἰς τήν ὀργάνωσιν τῆς ἀναπροσαρμογῆς καί τῆς νέας κοινωνίας.*

Ὁ ρόλος τοῦ δικαίου ἐπανεμφανίζεται εἰς τὸ πλαίσιον αὐτό. Ρόλος ὀργανωτικὸς τῶν νέων καλεσμάτων ἐπὶ τῶν παλαιῶν θεμελίων τῆς ξεπερασμένης παραδόσεως. Ὅ,τι ἤμπορεῖ καί πρέπει νὰ μείνῃ, θὰ μείνῃ χάρις εἰς τὰ θεμέλια πού θὰ διατηρήσῃ τὸ δίκαιον. Τότε ὅμως τὸ οἰκοδόμημα θὰ εἶναι βιώσιμον, ὅταν καί τὰ θεμέλια ἀποκαθαρθοῦν ἀπὸ τὰς μονομερείας τοῦ δόγματος καί αἱ συναρμογαὶ μεταξὺ θεμελίων καί κτίσματος ἐξασφαλισθοῦν μὲ τῆς κοινωνικῆς συνειδήσεως τὰ ψήγματα.

Ἐν νέον δίκαιον ἀνεγείρεται, ὅπως πολλάκις εἰς τήν ἱστορίαν, ἐπάνω εἰς τὰ καλλίγραμμα εἰρήπια τοῦ παρελθόντος. Νέον δίκαιον καί εἰς τὰς τρεῖς του πτυχάς.

Ὁργανῶνον ὑπὸ τὴν πρώτην του πτυχὴν τὴν ἔλευθερίαν ὡς κοινωνικὸν λειτουργημὰ καί συνθέτον κατ' ἰσομοιρίαν τὴν ἀστικὴν ὑποχρέωσιν πρὸς τὸ δίκαιωμα, συνδυάζον ὑπὸ τὴν δευτέραν του πτυχὴν τὴν δημοκρατίαν ὡς ἰσόροπον σύνθεσιν ἐξουσίας καί ἀμφισβητήσεως καί ἀνευρίσκον ὑπὸ τὴν τρίτην τὰς μορφὰς τῆς συνεργασίας τῶν παραγόντων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, μακρὰν τῶν ἀκάμπτων νομικῶν μορφῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου πού ὠδήγησαν εἰς τὸ ἀδιέξοδον τῆς κοινωνικῆς ἐπαναστάσεως.

Ὁ ἄνθρωπος δέν ἀπέθανε. Ζῆ ὅμως φέρων τὸν στενὸν καί ἀπρηχαιωμένον κοινωνικὸν καί νομοθετικὸν χιτῶνα τοῦ παρελθόντος. Χρειάζεται ἔνδυμα εἰς τὰ μέτρα του. Δέν τὸν ἐφόνευσεν ἡ τεχνικὴ, ὅπως ἰσχυρίζονται πολλοί. Τὸν ἐλύγισεν ἡ ψυχολογία τῆς ἀγέλης. Καί ἀκόμη ἡ λιποθυμία τοῦ αἰσθήματος ἢ μᾶλλον τοῦ χρέους τῆς ἐθύνῃς εἰς τὰς ἡγετικάς τάξεις. Ἡ τεχνικὴ ἀντιπροσωπεύει τὸ ρομαντικὸν στοιχεῖον τῆς ἐποχῆς μας πού ἀναπτύσσεται δίπλα εἰς τὸ κλασσικόν. Ἄς ὀνομάσωμεν ἔτσι τὰ δύο μορφωτικά σύνολα τοῦ C. P. Snow. Ἡμπορεῖ ἀξιόλογα τὸ ρομαντικὸν αὐτὸ στοιχεῖον νὰ συντεθῆ μὲ τὸ κλασσικόν, πού ὑπάρχει πάντοτε εἰς τὴν ζωὴν, ὅπως ἄλλωστε ὑπάρχει πάντοτε καί τὸ ρομαντικόν. Κανένα δέν ἤμπορεῖ νὰ ἐξαφανίσῃ τὸ ἄλλο. Οὔτε τὸ δίκαιον ἤμπορεῖ νὰ εἶναι μονόπλευρον. Ἀπλῶς ἡ τεχνικὴ

ΠΑΑ 1970

μετέβαλε τὰ δεδομένα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἦνοιξε τὸν δρόμον πρὸς ἕνα νέον ρομαντισμόν, πρὸς μίαν ἄλλην σύνθεσιν, μὲ πρῶτον βῆμα τὴν δημιουργίαν μιᾶς νέας μορφῆς παιδείας. Κάποιον συγχρόνου ιδανικοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ Norman Birnbaum ἀνόμασε νέαν καὶ ἀνθρωπιστικὴν βιομηχανικὴν μόρφωσιν. Αὐτὴν τὴν σύνθεσιν, διὰ τὴν νέαν κοινωνίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἀφομοιώσει ἢ κοινωνικὴ συνείδησις, ἀναμένει ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν πνευματικὴν, τὴν οἰκονομικὴν καὶ τὴν κοινωνικὴν του ἡγεσίαν.

Ἡ ἀμφισβήτησις κρούει τὸν κώδωνα. Θὰ ἀναπροσαρμοσθῶμεν ἢ θὰ πέσωμεν ὀριστικῶς εἰς τὰ τενάγη τῆς ἀναρχίας ἢ, ὅπερ τὸ αὐτό, τῆς πλαστῆς καὶ ἐπιφανειακῆς τάξεως πού, ὅπως λέγει ὁ Jacques Rueff, «ὁμοιάζει μὲ τὸ χιόνι πὸν γρήγορα διαλύεται ἀπὸ τὸν ἥλιον». Ὁ πολιτισμὸς εὗρσκεται εἰς τὸ τρίστρατον. Ἄς εὐχηθῶμεν, καὶ ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι θὰ ἐκλέξῃ τὸν δρόμον πὸν σφύζει...

Ἄλλ' ὁ δρόμος αὐτὸς δὲν εἶναι, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁ δρόμος τῶν ἱπποτῶν τοῦ Μεσαίωonos πού, ὅπως ἔλεγε τὸ 1927 ὁ André Malraux, «ὅταν ἔμπαιναν στὰ κάστρα πὸν τοὺς ἀνοίγαν τὶς πόρτες οἱ νῆκες τοὺς, ἀντὶ νὰ συναντήσουν ζωντανὰς τὶς ὀπτασίαις τῶν ὀνείρων τοὺς, εὗρισκαν μόνον τὶς βαθειὰς ἀνταύγειαις μερικῶν πεθαμένων σκιῶν».

Ἴσως εἶναι ὁ δρόμος τοῦ Στάρετς Ζώσιμον τοῦ Ντοστογιέφσκυ πὸν ἀντιτάσσει τὸ μῆνυμα τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Ἰβάν, τοῦ ἀναρχικοῦ τῆς ἀμφισβητήσεως. Εἶναι πάντως ὁ δρόμος τῆς ἐρεῦνης πὸν βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀμφιβολίαν καὶ ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἔλλογον ἔκστασιν πὸν ψάλλει ὁ Ἀθάνας :

Ἡ δύναμή μου ξεκινᾷ
 ἀπ' τ'ἀνερεύνητα κενὰ
 τοῦ ἐνστίχτου καὶ τῆς σκέψης.
 Μὰ πῶς θεμέλιωσες ἐκεῖ,
 ζωὴ μου ἐσὺ νικητικὴ,
 ἀγῶνες κι' ἐπιστέφεις ;